

Bojan Godeša

RAZNOLIKOST IDEJNOPOLITIČNIH IN SOCIALNO- GOSPODARSKIH POGLEDOV V OSVOBODILNI FRONTI

UVOD

Slovenska medvojna izkušnja, kot ugotavlja Gregor Krajnc, je bila edinstvena predvsem v tem, da Slovenija sicer ni bila edino evropsko ozemlje, ki je bilo razkosano in okupirano – podobno izkušnjo je doživela tudi Grčija –, bila pa je edina, ki je doživela še naslednji korak: priključitev k nacistični Nemčiji, fašistični Italiji, Horthyjevi Madžarski in NDH.⁴⁹³ Tako v državni pogodbi, ki so jo leta 1942 sklenile države »naslednice« bivšega jugoslovanskega ozemlja, po kateri so si Nemčija, Italija, Madžarska, NDH in Bolgarija razdelile premoženje Kraljevine Jugoslavije, v nobeni obliki ni mogoče zaslediti omembe Slovenije in Slovencev. V tem pogledu je bila v boljšem položaju celo Srbija, katere »interese«

⁴⁹³ Krajnc, *Hoja s hudičem*, str. 7–16.

je na konferenci zastopala Nemčija, ali pa na primer Črna gora, ki jo je zastopala Italija.⁴⁹⁴ Slovenskih »interesov« na omenjeni konferenci ni zastopal nihče in Slovenija kot geopolitični pojem na političnem zemljevidu nove Evrope, ki so jo ustvarjale sile osi, sploh ni obstajala. To je tudi na formalni, mednarodnopravni ravni potrjevalo iz ravnanja agresorjev razvidno dejstvo, da za Slovence kot narodnopolitični subjekt v okviru totalitarnega in rasističnega novega reda, ki so ga ustvarjale sile osi, ni bilo prostora. Vsi okupatorji so nameravali dolgoročno uničiti slovenski narod kot etnično enoto in uskladiti narodne meje z novimi državnimi mejami, čeprav so si zastavili različne časovne okvire ter tudi uporabljali različne metode in oblike za uresničitev tega cilja.

Poljski Jud Raphael Lemkin je kot izumitelj in pravni utemeljitelj pojma »genocid« ter kot tak osrednja avtoriteta na področju novih pravnih norm za nasilje, ki ga je izvajal predvsem nacistični režim, v knjigi *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation: Analysis of Government: Proposals of Redress*, izdani leta 1944, postavil Slovence po svoji ogroženosti ob bok z Judi, Poljaki in Rusi, za katere je menil, da so najbolj izpostavljeni genocidnim namenom.⁴⁹⁵ Tako je bilo že v času vojne na podlagi historičnih raziskav in pravnih analiz najbolj kompetentne osebnosti, ki je potrditev svojih konceptov v svetovnem merilu doživela po koncu vojne, nedvoumno razkrito, kakšna usoda je namenjena Slovincem, če zmagajo sile osi.

V zadnjih desetletjih se je v slovenskem zgodovinopisju za usodo, ki so jo okupatorji namenili slovenskemu prebivalstvu, uveljavil izraz »etnocid«, ki je v precejšnji meri nadomestil prej običajno, a nekoliko čustveno oznako, da je bil slovenski narod obsojen na smrt. Tudi izraz, sestavljen iz grške besede »ethnos« (narod) in latinske »cide«, je skoval in utemeljil Lemkin, istočasno ter na enak način kot pojem »genocid«. Ta izvira iz grške besede »genos« (pleme, rasa) in latinske besede »cide« (po analogiji s homocidom, fratricidom). Pojem etnocid, ki je leta 1948 dobil potrditev tudi v resoluciji Združenih narodov, pomeni zanikanje pravice narodni skupnosti do uporabe, razvijanja in posredovanja lastne kulture in lastnega jezika, kolektivno in posamezno, genocid pa je fizično uničevanje etničnih skupin. Pojava velikokrat potekata hkrati, se medsebojno dopolnjujeta in tudi v slovenskem primeru lahko zasledimo nekatere značilnosti njunega prepletanja.

494 Sporazum o imovinsko-pravnem razrješenju bivše jugoslovske države i o nekim drugim finansijskim pitanjima koja su s time u savezu. – *Međunarodni ugovori 1942.*

495 Lemkin, *Axis rule*, str. xi–xii.

I.

Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF) je sicer nastala na podlagi okvirnih smernic Kominterne pa tudi ob upoštevanju napotkov osrednjega jugoslovanskega vodstva, vendar je dejansko predstavljala slovensko posebnost, ki je ne srečamo nikjer drugje. Način upiranja, ki ga je posebej OF, je bil prilagojen tedanjim razmeram in zato v mnogih vidikih v praksi manj radikalen od gesel, ki jih je sicer oznanjala odporniška organizacija. Šlo je za nekakšno kompromisno obliko – kar je v konkretnem kontekstu seveda mišljeno v pozitivnem smislu –, ki pa je jasno izražala borbena in brezkompromisno protiokupatorsko razpoloženje prebivalstva. Ravno zaradi te prilagojenosti stvarnim slovenskim razmeram je OF sčasoma lahko tudi postala množična organizacija. Ključno pri tem je bilo, da ji je uspelo v marsičem spontani moralni naboj med prebivalstvom ne le vzbuditi, temveč ga tudi zajeti v organizacijo. Tako je bila najvidnejši izraz upornega duha med Slovenci široko razpredena mreža odborov OF. Poleg izvršnega odbora in plenuma so delovali tudi pokrajinski, okrožni, okrajni (sprva rajonski) in kot temeljna oblika še terenski in matični odbori OF. Vsi, razen matičnih, ki so bili ljubljanska posebnost, so bili teritorialno določeni. Razpoloženje med prebivalstvom je tako pripomoglo k nagli razširitvi vpliva OF (zlasti od jeseni 1941). Presenečenje za slovenske komuniste ni bila le nagla rast OF, ki je sprva niso pričakovali, temveč tudi njena socialna struktura, ki ni ustrezala njihovim predvojnimi idejnimi predpostavkam in je bila pogojena s tem, da se je najprej in najbolj razširila prav v Ljubljani, ne pa tam, kjer so vstajo sprva načrtovali, to je na nemškem zasedbenem ozemlju, kjer je bila večina delavskih središč. V OF so bile zajete vse plasti slovenskega prebivalstva, zlasti pa je bil velik delež tistih slojev, ki so jih komunisti označevali za malomeščanske. Posebej je v protiokupatorskem odporu izstopalo visoko število izobražencev, ki so se pridružili OF SN.⁴⁹⁶ Za OF je Kardelj poleti 1942 dejal, da »je v njej vsa naša moč«, in šele z njeno pomočjo je partizanska vojska dobivala množične temelje. To je bila slovenska posebnost v razvoju odporništvu, ki je ne srečamo v nobeni drugi jugoslovanski pokrajini, saj je bilo tam ravno obratno, skoraj izključno je prevladoval tradicionalni vojaški vidik. Čeprav ni mogoče zanikati tudi v mnogočem nepredvidljivega spleta ugodnih okoliščin, ki so vplivale na razvoj OF, je dejstvo, da je po začetnemu diskreditiranju predvojnih voditeljev političnih strank predvsem s sodelovanjem z italijanskim okupatorjem ter nato njihovi odsotnosti pri organiziranju aktivnega odpora OF uspelo z ustreznim političnim delovanjem izrabiti praznino v političnem prostoru, ki je nastala po zasedbi, ter da je proti koncu leta 1941 že postala upoštevanja vreden politični dejavnik.

496 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 121–196.

Značilnost OF je bila, da v njej, razen KPS, ni bilo nobene predvojne politične stranke. Komunisti predvojnih strankarskih voditeljev niti niso vabili k sodelovanju v OF, temveč so se po zavrniti njihovega vstopa v Narodni svet za Slovenijo, ki je prišla od predvojne politične elite aprila 1941, odločili, da bodo v tem smislu poslej delovali avtonomno.⁴⁹⁷ V tem pogledu lahko pritrdimo mnenju Igorja Grdine, da je šlo pri zavrnitvi sodelovanja KPS v Narodnem svetu za odločitev z dolgoročnimi negativnimi posledicami za razvoj dogodkov na Slovenskem,⁴⁹⁸ predvsem zato, ker je to pomenilo uveljavitev prakse, ki je bil zasnovana na izključevanju kot temeljnem načelu političnega delovanja. Slovenski komunisti, oboroženi s to negativno izkušnjo, so namreč sklenili, da bodo poslej delovali mimo predvojnih strankarskih struktur in da bodo pobudo prevzeli v lastne roke. V prvih dneh po napadu sil osi na Jugoslavijo se namreč komunisti na skupine, s katerimi so ustanovili odporniško organizacijo, kot se je kasneje spominjal Tone Fajfar, sprva niso ozirali ali iskali stika z njimi, ampak so delovali povsem samostojno.⁴⁹⁹ Tako so slovenski komunisti v drugi polovici aprila 1941 sklenili ponovno povabiti k sodelovanju tiste politične skupine, s katerimi so se pred okupacijo povezali v Društvu prijateljev Sovjetske zveze. Josip Rus, predstavnik Sokolov v odporniški organizaciji, se je tedanjih dogodkov spominjal z naslednjimi besedami:

»Kmalu po vrnitvi iz Novega mesta, kjer je bil zbirni center prostovoljcev, se je Boris Kidrič oglasil pri meni in mi predlagal ustanovitev vsenarodne politične organizacije z imenom OF, v kateri naj ne bi sodelovale priznane politične stranke. Torej brez vseh tistih strank, ki so se udeležile seje, katero je takoj 6. aprila sklical ban Natlačen. Tem dogodkom je sledil tudi ustanovni sestanek OF v Vidmarjevi vili v Rožni dolini.«⁵⁰⁰

Značaj temeljnih skupin v OF, ki so v očeh slovenskih komunistov predstavljale vez s pozitivno slovensko politično in nazorsko tradicijo, je Boris Kidrič v poročilu »za Moskvo« opisal z besedami: »Za označbo krščanskosocialistične skupine in demokratičnega krila v ‚Sokolu‘ je važno poudariti naslednje: obe skupini sta se razvili kot opozicija v dveh tradicionalnih in velikih slovenskih političnih taborih, klerikalnem in liberalnem, ki sta nekoč zlasti pred prvo svetovno vojno, predstavljala poleg socialne demokracije vse slovensko politično življenje.«⁵⁰¹

V kontekstu takšnega razvoja dogodkov po 6. aprilu 1941 je bilo v Geslih našega osvobodilnega boja, sprejetih na zasedanju plenuma 15. junija 1941, ki so predstavljala podlago Protiimperialistični fronti, poudarjeno tudi naslednje:

497 Godeša, *Okupacija kot prelomnica*, str. 91–110.

498 Grdina, *Usodne odločitve*, str. 22.

499 Fajfar, *Odločitve*, str. 142.

500 Rus, *Pričevanja in spomini*, str. 294.

501 Kidrič, *Kratek obrisa razvoja Osvobodilne fronte*, str. 10.

»Brez boja proti izdajalski, lastni kapitalistični gospodi se zatirani narod ne more osvoboditi!«⁵⁰² Sicer pa je ravnanje predvojnih nosilcev oblasti v Dravski banovini po napadu sil osi na Jugoslavijo Kidrič v poročilu »za Moskvo« komentiral z besedami:

»SLS je kratica za Slovensko ljudsko stranko, se pravi, za znano tradicionalno klerikalno stranko v Sloveniji. Za časa šestojanuarskih diktatur so bile množice SLS, pa tudi del njenih funkcionarjev, v ostri opoziciji na podlagi slovenskega nacionalnega vprašanja v stari velikosrbski Jugoslaviji. Kot je znano, je dr. Anton Korošec podprl velikosrbsko hegemonijo in diktatorske beograjske režime ter vključil SLS v JRZ (Jugoslovanska radikalna zajednica). Del starejših javnih delavcev SLS na čelu z dr. Antonom Brecljem (očetom dr. Marjana Breclja) se je temu uprl in se proglasil za ,staro, za ,pravo' SLS s federalističnim odnosno avtonomističnim in demokratičnim programom. V stari Jugoslaviji ta ,stara' SLS sicer ni mogla odigrati nobene posebne vloge, zelo pa je pridobila na politični teži, dasi ni imela nobene organizacije, po aprilski katastrofi 1941, ki je tudi med klerikalnimi pristaši temeljito razgalila in diskreditirala oficialno klerikalno politiko. Če hočemo vlogo ,stare' SLS kljub njeni organizacijski neznatnosti pravilno razumeti, si je treba biti na jasnem, kaj se je s tradicionalnim klerikalnim taborom zgodilo po aprilski katastrofi 1941. Vsi njegovi vidni oficialni predstavniki in bivši oblastniki, ki so ostali v domovini, so se spečali z okupatorjem takoj ob njegovem prihodu, torej še pred prvim poletom narodnoosvobodilnega gibanja, in se s tem med pretežno večino slovenskih narodnih množic temeljito diskreditirali. Že tedaj je bilo očitno, da ne bodo mogli v bodočem slovenskem javnem življenju odigrati nobene vloge več.«⁵⁰³

Utemeljenost Kidričevih besed ne nazadnje potrjujejo tudi sodobne znanstvene raziskave. Kot je razvidno iz ugotovitev pisca teh vrstic v knjigi *Čas odločitev*⁵⁰⁴ in seveda tudi drugih njegovih besedil, so vodilni predvojni politiki ob napadu sil osi na Jugoslavijo ravnali v popolnem nasprotju z načelom legalnosti in kontinuitete. Dejstvo je namreč, da si je slovenska predvojna politična elita, zbrana v Narodnem svetu za Slovenijo (ustanovljenem 6. aprila 1941), ob agresiji sil osi na Jugoslavijo prizadevala za ustanovitev slovenske države, ki naj bi pristopila k trojnemu paktu. S sprejetjem te odločitve so nosilci predvojne oblasti svojo politično usodo sklenili povezati z uspehi sil osi v svetovni vojni. Vendar pri tej usodni odločitvi ideološki motivi v smislu njihove naklonjenosti fašizmu (»klerofašizmu«), kot je to trdilo povojno zgodovinopisje, niso predstavljali osrednjega motiva, ključni razlog za takšno opredelitev je bilo predvsem trdno prepričanje predvojne politične elite v Hitlerjevo zmago v svetovnem spopadu.⁵⁰⁵

502 DLRS, I, str. 42–47.

503 Kidrič, Kratek obrisa Osvobodilne fronte, str. 18.

504 Godeša, *Čas odločitev*, str. 221–223.

505 Godeša, Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem, str. 767–786.

Prizadevanja v Narodnem svetu za Slovenijo zbranih predstavnikov slovenskih strank, da bi se postavili ob bok Jozefu Tisi in Anteju Paveliću, niso obrodila sadov zaradi Hitlerjevega odločnega nasprotovanja takšni rešitvi. V nasprotju z navedenimi pričakovanji je bilo slovensko ozemlje razdeljeno in priključeno sosednjim državam. Zato so vodilni predstavniki predvojnega političnega življenja privolili v aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji ter se morali zadovoljiti s povsem marginalnim položajem in simbolično vlogo, s članstvom v fašistični pokrajinski konzultu. To telo je imelo zgolj posvetovalni značaj, v katerem so s potrjevanjem odločitev pokrajinskih fašističnih oblasti samo izkazovali svojo lojalnost italijanski državi in fašističnemu režimu.

Celotno ravnanje predvojne slovenske družbene elite v prvih mesecih okupacije se je torej gibalo v iskanju rešitve v okviru totalitarnega in rasističnega novega reda ter je s priznanjem aneksije pomenilo njihovo privolitev na debelacijo Jugoslavije, to je nepriznavanje njene državne kontinuitete. Pri razdelitvi jugoslovanskega ozemlja so skladno s Hitlerjevo odločitvijo, da bo Jugoslavijo uničil kot državno tvorbo, agresorji namreč izhajali iz pravnega naslova debelacije, kar je pomenilo, da je Jugoslavija kot mednarodnopravni subjekt zanje prenehala obstajati.⁵⁰⁶ Takšna razlaga mednarodnega prava, ki je zavezniške države seveda niso priznavale kot zakonite in so s tem v zvezi predstavniki posameznih zavezniških vlad večkrat po diplomatski poti tudi uradno protestirali, je predvsem omogočala, da so napadalci, ki so prihajali iz sosednjih držav, lahko priključili dele njenega ozemlja k svojim državam. Aneksijski akt je poleg najbolj izpostavljenih vodilnih oseb (Natlačen, Adlešič, Pucelj, Gosar, škof Rožman) s svojim ravnanjem potrdilo tudi vseh 105 županov z ozemlja Ljubljanske pokrajine. Privolitev v aneksijo je pomenila, kot je poudaril Janko Pleterski, tudi »priznanje tuje oblasti kot domače«.⁵⁰⁷ S tem je predvojna politična elita tudi dovolila, da se slovenska družba preoblikuje po načelih fašističnega družbenega koncepta in se kot taka integrira v italijanski državni okvir.⁵⁰⁸ Priznavanje aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji in z njo povezanih posledic je na najbolj očiten način manifestirala »poklonitvena deputacija« sosveta, ki je odšla v začetku junija 1941 v Rim izraziti vdanost in hvaležnost Mussoliniju. Najprej se je delegacija sosveta ustavila »na mestu, ki so sveta italijanskemu narodu ter so simbolično združena z največjimi dogodki njegove nedavne zgodovine«. *Jutro* je o tem poročalo, da so člani sosveta obiskali Panteon:

»V starodavnem hramu, najbolje ohranjenem spomeniku cesarskega Rima, so se najprej ustavili ob grobu prvega kralja Italije in njenega zedinitelja Viktorja

506 Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*.

507 Pleterski, *Pravica in moč*, str. 409.

508 Prav tam.

Emanuela II., nato pa ob grobu kralja Umberta I. Pred vsako grobnico, ki zbuja spomine na slavno delo visokega Savojskega doma za rast in veličino Italije v njeni najnovejši zgodovini, so izkazali čast z rimskim pozdravom in enominutnim molkom. Nato so se vpisali v spominsko knjigo. /.../ Nato se je skupina iz Ljubljane odpeljala pod veličastni oltar domovine, pod Kapitolom se dvigajoči spomenik Zedinitelja Italije ter se poklonila Neznanemu junaku. /.../ Odtod so se slovenski zastopniki odpeljali na bližnji Kapitol, kjer so se poklonili pred spomenikom Padlih fašistov.«⁵⁰⁹

Gesta »poklonitvene deputacije« konzulte, s katero so izkazali čast z rimskim pozdravom in enominutnim molkom Savojski dinastiji, italijanski državi in fašističnemu režimu, je imela izjemno simbolno težo in – kot se je izrazil pisec v *Jutru* po vrnitvi delegacije sosveta v Ljubljano – »ni bila samo akt pietete, marveč tudi akt volje do iskrene lojalnosti in do priznavanja žrtev, ki so storile Italijo veliko in močno.«⁵¹⁰ Miselni okvir »poklonitvene deputacije« konzulte, ki ga je izrazila s simbolnimi dejanji in gestami med obiskom v Rimu, je zajet v stališču, objavljenem v *Slovenskem domu*, v prispevku, ki je bil posvečen »zgodovinskemu pomenu« ustanovitve pokrajinskega fašističnega sosveta ali konzulte 27. maja 1941. Nepodpisani avtor članka z naslovom Imenovanje Sosveta in njegov pomen, verjetno urednik *Slovenskega doma* Mirko Javornik, je v njem ugotovil naslednje:

»Trdo potrebo po tem smo čutili že prejšnje čase vsak dan bolj. Svoje rešitve so nam ponujali isti sistemi kakor drugod, toda naše ljudstvo, zapadnjaško po svoji omiki in katoliško po svojem nazoru jih navzlic propagandi ni maralo. Čakalo je, a je dočakalo začetek novega reda šele po zgodovinskih političnih spremembah. Ideja korporativizma je bila pri nas sicer že znana, razpravljana in zaželena; zlasti mlajši znanstveni rod je v njej pravilno slutil edino možno in pravično rešitev vprašanja v socialni ureditvi, toda možnosti za uresničenje te misli ni bilo. Možnost je dala šele vključitev slovenskega ozemlja v sestav Velike Italije. /.../ Pomen novega reda, v katerega zdaj stopamo po Ducejevi volji, je za nas Slovence, delovni narod kmetov, obrtnikov, delavcev in razumnikov, ogromen in daljnosežen za naše življenje in bodočnost, da tega ni mogoče nakazati v kratkem sestavku.«⁵¹¹

Po takšni opredelitvi pomena imenovanja fašističnega pokrajinskega sosveta – »zgodovinskega« in »ogromnega in daljnosežnega za naše življenje in bodočnost« – lahko ugotovimo ne le to, da se je pretežni del predvojnih nosilcev oblasti v Dravski banovini bil pripravljen brez omahovanja prilagoditi novi družbeni, to je fašistični stvarnosti, ampak da so v delu katoliških krogov, v članku so kot njegovi zagovorniki neposredno poudarjeni Ehrlichovi Stražarji, vključitev Ljubljanske pokrajine v državni okvir fašistične Italije pozdravili tudi zato, ker so v tem

509 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 11, št. 22, 9. 6. 1941, str. 1, Poklonitev sosveta Ljubljanske pokrajine Duceju. 510 Ferenc, »Gospod Visoki komisar pravi...«, str. 53.

511 *Slovenski dom*, 6, št. 121, 28. 5. 1941, str. 1, Imenovanje Sosveta in njegov pomen.

aktu prepoznali uresničitev idejnopolitičnih konceptov, za katere so si načrtno prizadevali že v času pred okupacijo. V takšnem kontekstu je opredelitev Stražarjev, katerih idejni vodja je bil Lambert Ehrlich, kot zagovornikov klerofašizma povsem upravičena ali pravzaprav celo edino ustrezna oznaka njihovega idejnopolitičnega profila.⁵¹² Pri čemer je potrebno dodati, da so bili Ehrlichovi Stražarji, povsem drugače kot na primer krščanskosocialistični sindikat Jugoslovanska strokovna zveza ali Edvard Kocbek, proti katerim je cerkveno in tudi strankarsko vodstvo nastopalo zelo netolerantno ter jim celo odrekalo krščanski ali katoliški značaj, v okviru prevladujočega toka predvojnega političnega katolicizma na Slovenskem obravnavani z veliko naklonjenostjo, predvsem kot tisti, ki naj bi v katoliškem taboru v prihodnje zasedli vodilne položaje.

Istočasno je novi položaj pomenil tudi, da obstoječega stanja tisti del politične elite, ki je privolil v aneksijo, ni mogel interpretirati kot okupacije. S tem se je skladalo tudi tedanje mnenje nekaterih katoliških razumnikov, ki so trdili, da »rajši vidijo nadoblast Italijanov kot pa Nemcev ali Srbov«.⁵¹³ To je seveda bilo v popolnem nasprotju s stališčem vlad zavezniških držav, skupaj z jugoslovansko begunsko vlado, ki razlage stanja na ozemlju jugoslovanske države, kot so ga podale agresorske države, niso niti priznavale niti upoštevale. Zanje je bilo takšno ravnanje v nasprotju z mednarodnim pravom, ki ne dopušča sprememb državnih meja pred podpisom mirovne pogodbe. Zavezniki so namreč vseskozi zastopali stališče, da gre v tem primeru za okupacijo jugoslovanskega ozemlja in zato obstoječe razmere predstavljajo zgolj začasno stanje. Tudi z vidika predvojne jugoslovanske zakonodaje je bilo omenjeno ravnanje slovenske predvojne politične elite mogoče obravnavati kot njeno zelo hudo kršitev, skupaj z obtožbo veleizdajalskega ravnanja. Z vidika slovenskih nacionalnih interesov pa so priznanje enostranskega akta aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, ki je dejansko pomenilo potrditev obstoječega stanja in s tem tudi legitimiranje razkosanja slovenskega ozemlja kot dokončne rešitve, vsi sodobniki opredelili kot največjo katastrofo za slovenski narod.

II.

Poleg dejstva, da si je predvojna politična elita s svojim ravnanjem po napadu na Jugoslavijo sama zapravila legitimnost zastopanja slovenskih interesov pred domačo in mednarodno javnostjo, s čimer je nastal politični vakuum in se je odprl prostor za uveljavitev političnih subjektov, ki v predvojni slovenski družbi niso imeli odločilne besede, pa je za takšen preboj na slovensko politično sceno

512 Godeša, Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem, str. 767–786.

513 Simšič, Ugo Ubaldi, str. 439–474.

vendarle bila potrebna tudi razmeram odgovarjajoče ustrezna politična usmeritev. V tem pogledu je Kidrič v poročilu »za Moskvo« ugotovil:

»Osnovni momenti, ki so poganjali, pospeševali in utrjevali politično in akcijsko množično zasidranost Komunistične partije, so bili:

- 1) Izkušnja ilegalnega dela in krepko razpredeni ilegalni aparat po vsej deželi.
- 2) Množice so se na lastnih izkušnjah, zlasti pa ob večjih mednarodnih in notranjepolitičnih preokreth prepričevale o pravilnosti njene politike in linije.«⁵¹⁴

V nacionalnem pogledu je OF sicer ponudila tradicionalen nacionalni program, o katerem je bilo že na ustanovnem kongresu KPS na Čebinah leta 1937 v manifestu ugotovljeno, »da se slovenski narod ne more odpovedati svojemu staremu cilju svobodni in združeni Sloveniji«,⁵¹⁵ ki pa se je istočasno pomembno razlikoval od tedanje tradicionalne narodnopolitične prakse in bil postavljen na novo kakovostno raven, saj je vseboval tudi državotvorno razsežnost, ki se je sčasoma izkristalizirala na podlagi pravice do samoodločbe utemeljenega preoblikovanja Jugoslavije v federativno državo (odloki, sprejeti na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu), v kateri je bil Sloveniji zagotovljen položaj samostojne federalne enote s pomembnimi atributi državnosti.

Že program Protiimperialistične fronte, ki je bil sprejet na prvem zasedanju njenega plenuma 15. junija 1941 kot Gesla našega osvobodilnega boja, je v znatni meri vseboval temeljna načelna izhodišča:

»1. Pravica slovenskega naroda do samoodločbe, všteti pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi! /.../ 2. Osvoboditev in združitev razkosanega slovenskega naroda, všteti koroške in primorske Slovence! /.../ 4. Sovjetska zveza je vodilna sila in glavna opora v osvobodilni borbi slovenskega naroda in vseh zatiranih narodov /.../ 5. Osvoboditev slovenskega naroda je mogoča samo na ruševinah imperializma! Kdor je za osvoboditev slovenskega naroda, ta se mora boriti tako proti nemško-italijanskemu imperializmu, ki je konkretna forma imperializma na naših tleh, kakor proti propagandi angleško-amerikanskih imperialistov, ki se trudijo ohraniti kapitalizem in imperializem /.../ 6. Brez boja proti izdajalski »lastni« kapitalistični gospodi se zatirani narod ne more osvoboditi! /.../ Prouči ta gesla, ki so podlaga protiimperialistične fronte slovenskega naroda!«⁵¹⁶

Na četrtem zasedanju vrhovnega plenuma OF (druga plenarna seja SNOO) 1. novembra 1941 je bilo sprejetih sedem temeljnih točk, ki veljajo za program odporiške organizacije. Programski cilj OF je bila neizprosna oborožena akcija proti okupatorju (1. točka) kot izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev (program Zedinjene Slovenije) (2. točka); OF ne priznava razkosanja

514 Kidrič, *Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte*, str. 12.

515 Prunk, *Slovenski narodni programi*, str. 91.

516 DLRS, I, str. 42–47.

Jugoslavije (3. točka); OF naj bi po vojni prevzela oblast kot celota (6. točka) in uvedla »dosledno ljudsko demokracijo« (7. točka). Na Kocbekov predlog naj bi OF z aktivizacijo slovenskih množic preoblikovala slovenski narodni značaj in ustvarila nov lik aktivnega slovenstva (4. točka). Vse skupine, ki so sodelovale v OF, so se tudi obvezale, da bodo lojalne v medsebojnih odnosih (5. točka). Decembra 1941 sta bila dodani še dve točki:

»8) V skladu s slovesnimi izjavami Churchilla, Roosevelta in Stalina bo po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločil slovenski narod sam. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda uveljavila in branila z vsemi sredstvi.

9) Narodna vojska na slovenskem ozemlju raste iz Slovenskih narodno-osvobodilnih partizanskih čet in Narodne zaščite kamor se pozivajo vsi zavedni Slovenci.«⁵¹⁷

III.

Mandat, da kot legitimni zastopnik slovenskih nacionalnih interesov uresniči svoje programske cilje, sta si OF kot celota in KPS znotraj nje kot pobudnik in gonilna sila organizacije izborila postopoma.

Zaradi številnih izgub je kljub sprejemanju novih članov KPS ob koncu leta 1942 še vedno imela le okoli 1200 članov, kar je predstavljalo enako število, kot ga je imela tik pred okupacijo. Toda sestava članstva se je v letu in pol dramatično spremenila. Pri oblikovanju meril za sprejemanje novih članov v KPS so okupacijske razmere in oboroženi upor zahtevali znatne spremembe in dopolnitve.

Osrednje merilo pri sprejemanju novih članov je bilo izrazito pragmatično, saj je bilo najpomembnejše, kako se je posameznik s svojim delovanjem »izkazal« v odporniškem gibanju (zavzetost, discipliniranost, hrabrost v izvrševanju zadanih nalog in predanost). Organizacijski sekretar centralnega komiteja KPS Boris Kraigher je v poročilu Josipu Brozu Titu 14. decembra 1942 posledice takšnega ravnanja pojasnil z besedami: »Zaradi tega je prišlo do okolnosti, da je partija rastla relativno hitreje v malomeščanskih krogih kot med delavci. Toda to nikakor ni rezultat neke napačne politike, ampak samo dokazuje prvič velik ugled, ki ga je partija dobila z vodilno vlogo v OF in kar je privedlo do širokega vključevanja malomeščanskih slojev v delavsko gibanje in partijo.«⁵¹⁸

Ideološka podlaga je bila v tem pogledu torej povsem sekundarnega pomena in dogajalo se je celo, da so se v KPS znašli, značilno predvsem na Primorskem, tudi verni člani, kot v svojih raziskavah ugotavlja Vida Deželak Barič.⁵¹⁹ Tudi socialna

⁵¹⁷ DLRS, I, str. 252–253.

⁵¹⁸ *Jesen 1942*, str. 589–608.

⁵¹⁹ Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije*, str. 291–312.

sestava članstva je z razraščanjem organizacijske mreže na podeželje in pritegnitvijo tamkajšnjega prebivalstva, ki je bilo v pretežni meri seveda kmečko, postajala vse bolj kmečka. Poleg tega je glede na njihovo vidno vlogo v gibanju tudi v vrstah članstva KPS opazno narastel delež žensk. Ta je ponekod predstavljal polovico vsega članstva. Vsekakor pa so se tisti, ki so med okupacijo vstopili v odporiški organizaciji ter nato zaradi svojih odlik postali tudi člani KPS, protiokupatorskemu boju pridružili prvenstveno ali skoraj izključno iz patriotičnih vzgibov.

V kontekstu teh procesov gre razumeti tudi Kidričevo ugotovitev, da se je KPS s pozivom k oboroženemu uporu in množičnim odzivom prebivalstva nanj dejansko preoblikovala v nacionalno stranko, ki ima kot taka veliko odgovornost pred celim slovenskim narodom. Kidričeva ocena radikalne vsebinske transformacije KPS v času okupacije dobi še dodatno težo, če vemo, da je predvojno KPS označil kot delovanje »sekte«.⁵²⁰

Ugledni zgodovinar Jozo Tomasevich je v tem smislu opredelil temeljne specifične značilnosti slovenskega odporiškega gibanja, ki se mu je v času okupacije med letoma 1941 in 1945 uspelo najbolje prilagoditi razmeram, v katerih se je znašlo slovensko prebivalstvo, z besedami:

»Slovensko odporiško gibanje pod komunističnim vodstvom je bilo del splošnega odpora, ki so ga vodili komunisti po celotni Jugoslaviji s ciljem oblikovanja jugoslovanske države pod komunistično oblastjo. Splošna komunistična strategija je predvidevala odpor s pomočjo organizacij ljudske fronte, proti okupacijskim silam ter oboroženim kolaboracionističnim enotam zelo odločno, brezpogojno in za vsako ceno. Komunisti so upali, da bodo z oboroženim bojem dosegli vojaški nadzor nad državo in jim bo tako po koncu vojne zlahka prišel v roke tudi politični nadzor. Glede na to, da je bila Jugoslavija agrarna država, katere kmetje so globoko verjeli v zasebno lastništvo nad zemljo, komunisti niso mogli računati z njihovo pritegnitvijo – brez katere si ne bi bilo mogoče zagotoviti zmage – z zagovarjanjem tradicionalnih komunističnih ciljev. Zaradi tega so najprej poudarjali nacionalistične, demokratične in federalistične težnje kot tudi naslonitev na Sovjetsko zvezo na področju zunanje politike. V tem omenjenem smislu je obstajal tudi zelo močan element panslavizma, glede na to, da je vojna v Evropi v očeh jugoslovanskih ljudskih množic v veliki meri izgledala kot boj Slovanov proti Tevtonom. Eden od ciljev komunistične politične podlage je bil priključiti Jugoslaviji tudi tista slovenska ozemlja, ki so po prvi svetovni vojni pripadla Italiji ali so ostala v Avstriji. Nacionalistični dejavnik je bil verjetno v Sloveniji še močnejši kot kjerkoli drugje v Jugoslaviji, ker je zgolj obstoj Slovencev kot naroda – v primeru zmage sil osi – bil postavljen pod vprašaj.«⁵²¹

520 Pleterski, Boris Kidrič, str. 254–256.

521 Tomasevich, *Rat i revolucija*, str. 109.

IV.

Vodstvu KPS, ki je bilo pobudnik Osvobodilne fronte, je namreč s pozivom k oboroženemu odporu proti okupatorju, ki ni bil omejen s politično-ideološkimi merili, temveč je prvenstveno temeljil na patriotski podlagi, uspelo pritegniti v svoje vrste mnogo ljudi, ki v »normalnih« okoliščinah ne bi postali privrženci gibanja, v katerem so imeli vodilno vlogo komunisti. Prav množična podpora prebivalstva partizanskemu gibanju pa je bila eden od ključnih pogojev, ki je gibanju omogočil uspešen prevzem oblasti po vojni. Predvojni komunist Martin Mencej je takšno strateško usmeritev zelo nazorno opisal z besedami:

»Nekatere izmed nas je spremljal nekoliko čuden občutek ob spoznanju, da je prihajalo po kapitulaciji Italije leta 1943 na osvobojeno ozemlje množstvo dočerašnjih nacionalekstremistov in antikomunistov. Ko sem srečaval npr. juriste, inženirje, tehnike idr., ki sem jih poznal že iz časa tik pred vojno kot zagrizene antikomuniste, si nisem mogel predstavljati, kako naj bi se ti vključili v vrste borcev socialistične revolucije.«⁵²²

Še precej izraziteje se je takšna praksa udejanjila na Primorskem. O razmerah na Primorskem je še 1. oktobra 1944, to je le nekaj mesecev pred osvoboditvijo, Lidija Šentjerc CK KPS poročala naslednje: »V vseh okrožnih institucijah je tako v OOOF najbolj značilno dejstvo, da ‚vodilni‘ ljudje niso člani P, in da P tu razen med proletariatom nikjer ne igra vodilne vloge. Položaj, kot recimo drugod l. 1941, da si ljudje o Partiji ne upajo govoriti.«⁵²³

Rezultat takšnega medvojnega razvoja je Kidrič strnil v naslednjo oceno:

»Ves razvoj Osvobodilne fronte pomeni torej tudi globoko preobrazbo slovenskega političnega življenja. Stari klerikalni tabor kot tak, ki se je včasih zdel nepremagljiv, je izginil. Njegove množice so danes v Osvobodilni fronti, patriotski del njegovega bivšega vodilnega kadra se je stopil v enotno politično gibanje Osvobodilne fronte, hkrati pa daje Osvobodilni fronti legitimacijo, da predstavlja tudi slovensko politično preteklost in katoliško politično tradicijo, bivši klerikalni oblastniki in uradni strankarji so se onemogočili zaradi svojega sodelovanja z okupatorjem.«⁵²⁴

V.

Integralni del jugoslovanskega odporiškega gibanja pod vodstvom Josipa Broza Tita ni bila le KPS, ki je delovala v sklopu KPJ, ampak vseskozi tudi slovensko odporiško gibanje, ki se je sicer razvijalo precej avtonomno in na

522 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 278.

523 Prav tam, str. 392.

524 Kidrič, *Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte*, str. 19.

specifičen način. Zato je bil tudi povojni razplet dogajanja v Sloveniji neločljivo povezan z razvojem dogodkov na jugoslovanski sceni, ki je bila neposredno vpeta v kontekst združenih zavezniških prizadevanj in njihove enotne politike v totalnem svetovnem spopadu s silami osi, ki so se v vojni bojevale za globalno nadvlado totalitarnega in rasističnega »novega reda« kot družbenopolitičnega sistema, ki bi predstavljal legitimizacijsko podlago za svetovno hegemonijo njegovih nosilcev.

S približevanjem vojaških operacij v Sredozemlju in jugovzhodni Evropi je postalo jugoslovansko ozemlje vse bolj pomembno iz vojaško strateških razlogov, ki so se istočasno tesno prepletali tudi s političnimi vidiki. V tem času je v zavezniškem svetu dokončno dozorelo spoznanje, da brez Titovega gibanja ni mogoče razrešiti jugoslovanskega vprašanja. Mednarodna razsežnost pomena odporniškega gibanja se je najbolj odslikavala v dejstvu, da se je Tito v naslednjih mesecih osebno srečal s Churchillom in Stalinom, najbolj vplivnima zavezniškima voditeljema v Evropi, ter s tem začel nastopati ne le kot vodja odporniškega gibanja, temveč vse bolj tudi kot državnik.

Nagel razvoj dogodkov jeseni 1944 je vzpodbudil Churchilla, da je skušal zavarovati britanski vpliv tudi na Balkanu. Na konferenci med predstavniki Sovjetske zveze, Velike Britanije in ZDA v Moskvi (9. do 18. oktobra 1944), kjer so obravnavali tudi sestavo enotne jugoslovanske vlade, je britanski ministrski predsednik Stalinu predlagal razdelitev vplivnih območij v jugovzhodni Evropi; za Jugoslavijo je predlagal 50 : 50-odstotni vpliv (sporazum fifty-fifty), kar pa že ni več ustrezalo vzpostavljenemu razmerju sil v Jugoslaviji.

Po osvoboditvi Beograda sta Tito in Šubašić 1. novembra 1944 sklenila nov dogovor, imenovan Beograjski sporazum. Ta je določal sestavo resorjev skupne vlade, sicer še brez imen ministrov, a večino naj bi imenoval Tito, ter potrjeval, da bo vlada izvajalec oblasti do izvolitve ustavodajne skupščine, kar je pomenilo, da je prvotni predlog o plebiscitu odpadel. Dogovorila sta se, da vlado imenuje svet treh kraljevih namestnikov, ki bi do odločitve o prihodnji državni ureditvi v Jugoslaviji nadomeščal kralja. Beograjski sporazum je tako zagotavljal osvobodilnemu gibanju prevlado v številu resorjev skupne vlade, predvsem pa je bilo vanj posredno vključeno tudi spoštovanje avnojskih odlokov. V decembru 1944 sta Tito in Šubašić sporazumu dodala še tri amandmaje, v katerih so precizirali nekatera odprta vprašanja (glede jamstev o svobodi političnega delovanja, volitev, sodne oblasti, kraljevega odnosa do namestništva in sestave prihodnje vlade itd.).

Konec januarja 1945 je kralj Petar II. podpisal odločitev o prenosu svojih pooblastil na kraljevo namestništvo, ki so ga sestavljali Dušan Sernec, dr. Srdjan Budisavljević in dr. Ante Mandić. V tem času so Beograjskemu sporazumu

dodali še dva aneksa, ki ju je kot svoje priporočilo oblikovala konferenca velike trojice na Jalti na britanski predlog. V njih so bile zapisane obveze o razširitvi Avnoja z neomadeževanimi poslanci zadnje Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije iz leta 1938, obveza o preimenovanju Avnoja v začasno skupščino in obveza, da bodo vse akte, ki jih je dotlej sprejel Avnoj, predložili v ratifikacijo ustavodajni skupščini. Na Jaltski konferenci so dodatke k sporazumu namenoma oblikovali kot priporočilo, da se imenovanje skupne vlade ne bi zavleklo. Veliki trije zavezniki so se na Jalti februarja 1945 zavzeli tudi za čimprejšnjo uresničitev sporazuma.

Po odstopu predstavnikov NKOJ-a in Šubašičeve vlade je kraljevi namestniški svet v imenu kralja 7. marca 1945 imenoval skupno (včasih imenovano tudi enotno ali začasno) vlado Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ). V skupni vladi je bilo 28 ministrov (18 iz prejšnjega NKOJ-a), predsednik je postal Tito, Šubašiču pa je pripadel položaj zunanjega ministra. V vladi DFJ so bili naslednji Slovenci: Kardelj kot podpredsednik in minister za konstituantno ter Drago Marušič, ki je bil do tedaj minister v Šubašičevi vladi, kot minister za pošto in telegraf; poleg običajnih ministrstev je kot znak federalnega preoblikovanja države obstajalo tudi šest ministrstev za federalne enote in minister za federalno enoto Slovenijo je postal Edvard Kocbek.

Takoj je sledilo tudi mednarodno priznanje nove vlade od vlad zavezniške koalicije. Ustanovitev enotne vlade DFJ je v formalnopravnem pogledu pomenila konec dvovladja, predvsem pa se je utrdil položaj Titovega gibanja, ki je imelo tako mednarodno legitimacijo, s čimer mu je bila še bolj olajšana pot do dokončnega prevzema oblasti na ozemlju celotne jugoslovanske države.

Jugoslovanskemu odporniškemu gibanju je svoj položaj na specifičen način uspelo legitimirati tudi pred zavezniki v protihitlerjevski koaliciji. S stališča mednarodne zavezniške skupnosti prihod na oblast tako ni bil izpeljan na revolucionaren način, kar pa ni pomenilo, da nova oblast na notranjepolitičnem področju po vojni ni začela uvajati sprememb, ki so pomenile prekinitev kontinuitete s predvojnimi družbenim sistemom. Ivan Ribar, sicer predsednik Ustavodajne skupščine leta 1920 in tudi 1945/46, je takšen povojni jugoslovanski »razplet« zelo nazorno razložil: »Glede notranje ureditve ni nikakršne kontinuitete med današnjo in predvojno Jugoslavijo. S stališča notranje ureditve je današnja Jugoslavija torej nova država. Kontinuiteta stare Jugoslavije se je ohranila le še v mednarodnih odnosih naše države.«

Še pred dokončno osvoboditvijo slovenskega ozemlja, prestolnica je bila osvobojena 9. maja 1945, do konca spopadov na slovenskih tleh pa je prišlo šele 15. maja 1945, je bila 5. maja 1945 v Ajdovščini ustanovljena Narodna vlada Slovenije s predsednikom Borisom Kidričem na čelu. Slovensko odporniško gibanje (v

sklopu jugoslovanskega), ki je s svojim prispevkom v boju proti okupatorju že postalo uradno priznani sestavni del velike protihitlerjevske koalicije, je ob koncu vojne izšlo kot zmagovita sila v Sloveniji. Tako se je novim oblastnikom ponudila možnost, da izberejo pot, ki jo je Kardelj predvidel že spomladi 1944, ko je opozoril, da je predvsem pomembno, »da bo reakcija razbita na narodno osvobodilnih pozicijah«, ter sklenil z ugotovitvijo, da je:

»v sedanjem stanju borbe važno, da je delovno ljudstvo zavzelo komandne pozicije. Tako mu bo omogočeno reševati vsa vprašanja tudi v obliki reform (ki pa bodo imele revolucionarni značaj!). Pri tem pa ne smemo misliti, da lahko enostavno kopiramo oblike borbe, kakor se je razvijala v Sovjetski zvezi. Zunanja oblika sprememb bo gotovo drugačna, kot pa je bila revolucija v Sovjetski zvezi.«⁵²⁵

VI.

Katoliška skupina v OF je bila po svoji sestavi heterogena. Tvorili so jo trije deli: delavsko krilo iz vrst krščanskosocialističnega sindikata JSZ, ki ga je v IOOF predstavljal Tone Fajfar, intelektualni krog Edvarda Kocbeka in njegovih predvsem personalistično usmerjenih sodelavcev pri reviji *Dejanje* ter nekateri člani študentskega društva Zarja. Intelektualci so se OF priključili šele po nemškem napadu na SZ. Preden so se znašli v OF, so prehodili vsak svojo lastno pot, vendar so jih družili skupno katoliško poreklo, zahteva po suverenosti slovenskega naroda, revolucionarno-razredno stališče in odpor do predvojne politike SLS ali JRS, ki so jo označevali za klerikalno.⁵²⁶

JSZ je bila edina, ki je imela že pred vojno lastno organizacijsko mrežo. Boris Kidrič je v poročilu »za Moskvo«, kjer je povzel pogled komunističnega vodstva na JSZ, njen predvojni razvoj strnil v oceno:

»Za klerikalno vodstvo in njegovo množično organizacijo je bilo zmeraj značilno, da sta znala uporabljati pestrost v organiziranju. Raznim družbenim razredom, raznim socialnim in kulturnim plastem in raznim poklicem so klerikalci dajali njihove lastne organizacije, vse skupaj so družili v klerikalni centrali, na katero je imel seveda velik vpliv tudi Vatikan. Religiozno delavstvo, ki ga je bilo v Sloveniji glede na neposredno rekrutacijo delavskega razreda kmetov precej, je na ta način dobilo krščansko strokovno organizacijo ‚Jugoslovansko strokovno zvezo‘. V zvezi s splošnim razvojem po prvi svetovni vojni, z ekonomsko in agrarno krizo, z zaostritvijo imperialističnih nasprotij in njihovim odražanjem v Jugoslaviji, s protidemokratskim terorjem diktatorskih šestojanuarskih jugoslovanskih režimov, z nastopom fašistične agresije, s pronemško politiko poslednjih režimov stare

525 Deželak Barič, *Osvobodilni boj kot priložnost*, str. 137–162.

526 Prunk, *Pot krščanskih socialistov*.

Jugoslavije, z izrazito proitalijansko in profašistično politiko klerikalne reakcije v Sloveniji in končno v zvezi z množičnim delovanjem KP se je v klerikalnem taboru že dolgo pred aprilskim zlomom 1941 vršila izrazita diferenciacija. Organizacijska pestrost, ki jim je nekoč koristila, je začela klerikalnim voditeljem delati sedaj preglavice. V najostrejšo opozicijo proti oficialnemu klerikalnemu vodstvu je tako na razredni podlagi (zlasti tudi vprašanje papeževih okrožnic glede korporacij in borbe proti komunizmu) kakor na temelju slovenskega nacionalnega vprašanja v stari Jugoslaviji prešla ravno delavska ‚Jugoslovanska strokovna zveza‘. Kmalu je postala nekako središče za vse opozicionalno in protifašistično nastrojene intelektualске in študentske katoliške kroge v Sloveniji.⁵²⁷

Organizacijska struktura JSZ je bila z okupacijo močno okrnjena. JSZ je imela namreč največ privrženecv med delavci na nemškem zasedbenem ozemlju (Štajerska, Gorenjska), kjer pa je bilo njihovo delovanje močno okrnjeno. Tako se je iz notranje pestre in nejasne skupine šele po okupaciji izoblikovalo precej enotno jedro aktivistov s svojim glasilom *Slovenska revolucija*. Hkrati je vodstvo, ki sta ga v največji meri predstavljala člana IO OF Kocbek in Fajfar, izdajalo tudi skupinske okrožnice. Vse to je pred vodstvo postavljalo vprašanje nadaljnega razvoja katoliške skupine v OF. Čeprav so se pojavljali tudi zagovorniki njenega organiziranja v samostojno politično stranko, je zlasti po aretaciji v ljubljanski organizaciji OF zelo vplivnega odvetnika Aleša Stanovnika, ki je bil nato kot talec ustreljen 2. junija 1942, prevladal pogled zagovornikov nestranskarskega razvoja skupine, kar pa seveda ni pomenilo, da niso videli možnosti njenega nadaljnega razvoja.

Tako je Kocbek 11. januarja 1943, v pričakovanju, da bo odšel v Bihać, v okrožnici št. 6, ki jo lahko štejeemo za njegov najbolj poglobljen pogled na razumevanje vloge krščanskosocialistične skupine v OF, najbolj natančno izrazil svoja stališča do temeljnih problemov krščansko socialistične skupine v OF. Okrožnica krščanskim aktivistom št. 6 je nastala v času, ko se je Kocbek pripravljaj na odhod na jug na sedež Avnoja. Kot je znano, slovenskih zastopnikov na prvem zasedanju Avnoja v Bihaću ni bilo, ker v Sloveniji zaradi nerednih zvez z vrhovnim štabom sploh niso bili obveščeni o njegovi ustanovitvi in so zanj izvedeli šele iz poročil Radia Svobodna Jugoslavija, ki je deloval iz Sovjetske zveze. Zato so se v vodstvu slovenskega osvobodilnega gibanja odločili, da pošljejo kot predstavnika OF v Bihać Kocbeka in Josipa Rusa, in tudi že določili nadomestna člana za izvršni odbor OF – Marijana Breclja in Zorana Poliča. Po prihodu Iva Lole Ribarja v Slovenijo v drugi polovici januarja 1943 in vzpostavitvi novih odnosov v OF s podpisom Dolomitske izjave je bila delegacija vrnjena, njen odhod pa prestavljen na kasnejši čas. Bistveno pri tem je, da je Kocbek, ko se je odpravljaj na jug, računal, da ga dalj časa ali mogoče celo do konca vojne ne bo

⁵²⁷ Kidrič, Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte, str. 10.

več v Slovenijo, zato lahko okrožnico št. 6 aktivistom krščanske skupine štejemo za nekakšen politični testament.

Okrožnica najprej ugotavlja, da so med krščanskosocialističnimi aktivisti »še vedno nekatere nejasnosti, ki zadevajo vprašanje pomena, vloge in organizacijske oblike naše skupine«. Kocbek se je vprašanja lotil celovito in najprej pojasnil celotno genezo krščanskih socialistov, ki je segala v predvojno obdobje. Glavni značilnosti sta bili oddaljevanje krščanskih socialistov od uradne klerikalne politike in postopno prehajanje iz zgolj strokovnega tudi v politično delovanje. Že pred vojno so si oblikovali temeljne smernice delovanja, ki so bile za načelo svobode nazora in vere ter na drugi strani za združitev vseh naprednih političnih in družbenih sil. Z okupacijo se je začela »povsem nova zgodovinska doba, in ko je nastopil čas, da se postavijo novi temelji bodoče narodne in družbene ureditve, so morali krščanski socialisti dati dejanskega izraza tej svoji težnji«. Ob ustanovitvi OF, nadaljuje Kocbek, niso zagovarjali koalicije strank, temveč le stališče o priznanju svobode nazora in vere. V takšnem položaju je po Kocbeku odpadel razlog, ki bi krščanskim socialistom opravičeval ustanovitev lastne stranke, saj si krščanski socialisti prizadevajo za enotno slovensko politično organizacijo, ki bo na podlagi dogovora z vsemi skupinami v temeljnih točkah prevzela oblast kot celota. Ob tem se je postavljalo več vprašanj, na katera je skušal Kocbek odgovoriti v nadaljevanju. Na primer zakaj se tudi komunisti niso odrekli svoji stranki, če je bilo od vseh osnovnih skupin sprejeto načelo enotne politične organizacije. Kocbek je pojasnil, da je komunistična partija mednarodna politična stranka in da obstoj KPS torej ni odvisen le od nje same, ampak od celotne stranke. Poleg tega pa je komunistom priznaval posebno avantgardistično vlogo, ki je KPS opravičevala tak status znotraj OF. O odnosu do komunistov je dejal, da povezanost z njimi ni omejena le na čas osvobodilnega boja, ampak sega v obdobje splošnega urejevanja slovenskega življenja.

Zapisal je, da »nas krščanske socialiste loči danes od komunistov stvarno le svetovni nazor«, in poudaril, da ravno zaradi tega krščanski socialisti niso mogli vstopiti v komunistično partijo, ker javno izpovedujejo krščanski svetovni nazor. To jim daje značaj in jih opravičuje kot samostojno skupino, ki je prevzela dolžnosti in pravice vodstvenega jedra OF. Krščanski socialisti, nadaljuje okrožnica, so se odločili, da se po eni strani odpovedo množični politični organizaciji, to je politični stranki, na drugi strani pa se kot slovenska politična napredna sila in kot kristjani organizirajo v samostojno skupino, ki se kot elitna organizacija z lastnim vodstvom omejuje le na pridobivanje in vzgajanje aktivistov. Za tedanje stopnjo osvobodilne borbe se je zdela Kocbeku to najprimernejša oblika. Za prihodnost pa je v politično-organizacijskem pogledu predvidel enotno slovensko politično organizacijo, katere program mora rešiti slovensko vprašanje v celoti. O tem je zapisal:

»Težnja krščanskih socialistov je, da postane OF po osvoboditvi enotna politična organizacija, to je politična stranka s točno izdelanim narodnim, političnim, gospodarskim in družbenim programom, taka stranka more vključiti vse napredne Slovence brez svetovno nazorskih razlik in jih voditi do časa polnega uresničenja njenega programa. Taka politična tvorba mora seveda omogočiti svobodno kulturno in versko življenje vsem in vsakemu njenemu pripadniku po načelu o svobodi nazora in vere, ki ga že danes z vso resnostjo zagovarja in izvaja OF.«⁵²⁸

To Kocbekovo razmišljanje je nastalo na podlagi intenzivnih pogovorov, ki so jeseni 1942 potekali med krščanskimi socialisti in slovenskimi komunisti, v katerih so skušali na novo dolgoročno opredeliti medsebojno razmerje.

Z zvezi s tem, kako so slovenski komunisti tedaj videli krščanske socialiste, predvsem Kocbeka, je najbolj merodajno Kardeljevo pismo J. B. Titu 16. januarja 1943, v katerem piše:

»Edvard Kocbek, profesor, pesnik in katoliški publicist. Voditelj krščanskih socialistov. Prej je bil eden od voditeljev katoliške mladine. Kot katoliški publicist je sodeloval zlasti v francoskem katoliškem tisku in ima dokaj veliko znanecv med francoskimi in švicarskimi katoliškimi elementi, verjetno pa tudi v drugih državah. Pri nas je zelo znan kot pesnik in najvidnejši katoliški kulturni delavec. V času državljanske vojne v Španiji je prvokrat prišel v nasprotje z oficialnim vodstvom klerikalcev, ker je v ‚Domu in svetu‘, katoliški literarni reviji, napisal članek, v katerem je obsodil Franca in se postavil na stališče republikanske vojske in sodelovanja s komunisti. Spomnil se boš, da sem se jaz takrat v Parizu pogovarjal z njim in da smo ga hoteli poslati v Španijo. Pozneje se je nekoliko oddaljil od nas, malo pred razpadom Jugoslavije pa je spet začel sodelovati z nami, posebno še po okupaciji. Bil je eden od poglavitnih pobudnikov OF v samem začetku. – Njegovo gledišče v osnovi in v teoriji, t. j. po njegovih prizadevanjih danes, je približno takšno: zelo je pobožen, krščanstvo želi pomladiti s socializmom, od Marxa in Lenina sprejema vse razen temeljnih postavk dialektičnega materializma, hoče diktaturo proletariata, sovjetsko oblast, avantgardno vlogo Kompartije, absolutno in iskreno je za ZSSR kot primer pravilne ureditve družbe, za Stalina itd. – vendar hoče, da se da krščanstvu svoboda na tisti podlagi, kakor je postavljena tudi v sovjetski ustavi. Sprejema in celo odločno brani stališče ločitve cerkve od države. – Tako je torej njegovo splošno teoretično stališče. V praksi pa od časa do časa omahuje, kdaj pa kdaj se boji prevelike ‚agresije‘ partije na ideološkem področju, za potrebno ima, da se krščanski socialisti organizirajo, resda ne kot stranka, marveč kot ‚skupina‘ poleg naše Partije, ki ima prav tako svoje določene družbene funkcije. V vsem svojem naziranju je pravi predstavnik katoliškega intelektualca, zelo bistrega, ki hitro razume in ima rad, da se z njim odkrito razgovarja o vseh vprašanih tako za sedaj kakor za pozneje. Kadar omahuje, se mora vselej kdo izmed nas znajti na kraju

⁵²⁸ Kocbek, *Osvobodilni spisi*, 1, str. 256–267.

samem in ga vrniti. V Partijo ima veliko zaupanje. Naše mnenje je, da bo šel do konca z nami. Edino v takem položaju, če bi Angleži morebiti tu uvajali nekakšno ‚demokracijo‘, bi se morebiti utegnil omajati. To smo imeli pred očmi, čeprav za sedaj ni pri njem nobenih anglofilskih tendenc. – Osebnost je zelo občutljiv. Toda če se poprej v kakšnem konkretnem ukrepu z njim pogovori, se da hitro prepričati in – vse do Arsovega prihoda – nismo imeli z njim pomembnejšega konflikta. Za trdnost OF in IOOF je pri nas vedno najvažnejše pridobiti njega. Zato posebej pazite nanj. On je tudi za katoliške množice v Sloveniji najvidnejše poročstvo, da bodo komunisti ‚spoštovali vero‘. Dobro bi bilo, če bi se od časa do časa tudi Ti pogovoril z njim. Je namreč dokajšen slovenski ‚lokal-patriot‘ (nagnjen celo nekoliko k separatizmu, kar sicer velja bolj ali manj za vse naše sodelavce v OF), zato mu je še posebno ljubo, da si Ti ‚na pol Slovenec‘ (povedal sem jim Tvojo biografijo, tako da vedo o Tebi vse, tj. vedo tudi to, da si sekretar naše Partije). Ta njihov ‚separatizem‘ nikar ne jemljite preveč resno, ker gre bolj za zunanjo obliko. Sam veš, da je to mentaliteta Slovencev kot posledica posebnega in zgodovinskega razvoja in se bo spremenila šele po osvoboditvi. V bistvu je popolnoma za sodelovanje z drugimi narodi Jugoslavije in za Jugoslavijo. Pri tem moraš le imeti pred očmi, da bo pri posameznih sklepih visel na formalnostih, ki priznavajo suvereniteto slovenskega naroda, spoštovanje teh formalnosti pa nič ne ovira, marveč nam bo celo močno olajšalo delo. Skoz Kocbeka lahko gledaš mišljenje ogromne večine (v nacionalnem pogledu namreč!) slovenskih intelektualcev.«⁵²⁹

V tedanjih okoliščinah je vodstvo slovenskih komunistov obravnavalo dejavnost krščanskosocialistične skupine, ki je bilo zelo razvejana, kot povsem legitimno in jo je v praksi tudi razumelo kot delovanje politične stranke, čeprav se krščanski socialisti po lastnih izjavah vanjo niso hoteli preoblikovati. Zanimivo pri tem je, da je podobno, kot so imeli komunisti občutek, da se krščanski socialisti spreminjajo v politično stranko, tudi Kocbek, kljub v okrožnici deklarirani težnji, čutil ravno nasprotno in v nekem zapisu iz istega časa zapisal: »Dobro vem, da se tri osnovne skupine nujno bližajo politični homogenosti pod vodstvom partije, in da tako poenostavljanje zahteva strategija revolucije, ki ji gre prvenstveno za brezpogojen uspeh.«⁵³⁰

V tem kontekstu je v partizanskih enotah obstajal tudi položaj namestnikov politkomisarjev, ki so bili izbrani iz vrst katoliške in sokolske skupine. Njihovo sodelovanje v slovenskem glavnem štabu je Arso Jovanović, načelnik vrhovnega štaba NOV in POJ, ki ga je položaj namestnikov politkomisarjev iz vrst »meščanskih« strank sicer motil, opisal z besedami, da je opazil njihov »zelo dober medsebojni odnos, soglasje in sporazumevanje«.⁵³¹

529 Godeša, Kocbekov in Fajfarjev pogled, str. 169–175; Godeša, Prispevek k poznavanju dolomitske izjave (I), str. 269.

530 Prav tam.

531 Matović, *Vojskovođa s oreolom mučenika*, str. 281–349.

V takih razmerah je bilo Kocbekovo razmišljanje o vlogi krščanskosocialistične skupine v omenjeni okrožnici za komuniste v bistvu zelo sprejemljivo, saj je ustrezalo njihovim težnjam, a so se s podpisom Dolomitske izjave okoliščine povsem spremenile. Dilemo, kako zadržati svojo skupinsko samosvojost, ne da bi se pri tem razvili v posebno politično stranko, je načeloma namreč razrešil podpis Dolomitske izjave, ko so se krščanski socialisti odpovedali nadaljnjemu skupinskemu delovanju.⁵³² Nekatere je ta prelomnica sicer privedla v vrste KP, vendar se zamislim o lastni samobitnosti in možnosti nadaljnega delovanja vsi še niso povsem odpovedali. Manko lastne strankarske identitete so poskušali nadomestiti v pluralnih nadstrankarskih organizacijah, znotraj katerih bi zadržali svojo nazorsko posebnost in možnost nadaljnega delovanja. Tudi še po osvoboditvi so nekateri krščanski socialisti upali vsaj na možnost, da bodo lahko izdajali lastno revijo, kar naj bi bilo Kocbeku sicer neformalno obljubljen ob podpisu Dolomitske izjave.

Odločitev za Kocbekov odhod v Rim, da bi se v Vatikanu sestal s papežem, je bila sestavni del politike Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte, ki jo je ta uveljavljala po podpisu sporazuma med predsednikom Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) Josipom Brozom Titom in predsednikom jugoslovanske begunske vlade Ivanom Šubašičem (t. i. Viški sporazum) 16. junija 1944. Zanj je bila značilna taktika politične širine, ki je imela v Sloveniji po eni strani namen v mednarodnopolitičnih razmerah pokazati pripravljenost za sprejemanje tudi drugače mislečih v osvobodilno gibanje, po drugi strani pa so z njo skušali izvesti diferenciacijo med še neopredeljenimi ter tako onemogočiti samostojno politično oblikovanje t. i. sredine.⁵³³ Del te politike je bilo tudi poudarjeno dokazovanje, da osvobodilno gibanje spoštuje vero in omogoča normalno versko življenje, še posebej zato, ker je skoraj istočasno (od 12. do 16. junija 1944) v Ljubljani potekala duhovniška konferenca, na kateri so sprejeli posebno protikomunistično resolucijo in obsodili »izdajalsko početje« Metoda Mikuža, Franca Šmona in Avgusta Črnetiča.⁵³⁴ V Beli krajini je bila na ozemlju, ki so ga nadzorovali partizani, 22. julija 1944 sklicana duhovniška konferenca. Skupaj z nekaj predhodnimi konferencami po posameznih okrožjih se je je udeležilo okoli 20 duhovnikov. Vodil jo je prodekan iz Podzemlja Andrej Ilc, ki ga je škof Gregorij Rožman imenoval za generalnega vikarja na osvobojenem ozemlju Bele krajine in mu tudi dal svojo privolitev, da se je kot vikar sme udeležiti. Na njej so sprejeli posebno izjavo, s katero so navzoči duhovniki potrdili, da partizanska oblast upošteva in spoštuje versko življenje.⁵³⁵ Marija Vilfan je nato

532 Godeša, Prispevek k poznavanju dolomitske izjave.

533 *Izvori za istoriju SKJ*, 18, str. 353–370.

534 *Slovenec*, 72, št. 137, 17. 6. 1944, str. 2, Zborovanje slovenske duhovščine.

535 Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe*, 4, str. 143.

zbrala pogovore z nekaterimi duhovniki (prodekanom Andrejem Ilcem, kaplanom Modestom Golio, Metodom Mikužem, župnikom Lojzetom Žabkarjem), dvema znanima predvojnima katoliškima javnima delavcema (Dušanom Sernecom in Francetom Bevkom) in Borisom Kidričem kot predstavnikom OF. Ti so avgusta 1944 izšli v posebni brošuri *Slovenski duhovniki in politiki o Osvobodilni fronti in veri*. V tem času je bila celo predvidena skupna resolucija katoliških škofov v Jugoslaviji, za katero je dal pobudo hrvaški monsinjor Svetozar Rittig, ki se je septembra 1943 pridružil hrvaškemu osvobodilnemu gibanju.⁵³⁶

Po drugi strani je treba omeniti, da slovensko osvobodilno gibanje, razen poskusa s posebno spomenico katoliške skupine v OF spomladi 1943, ki pa je ostal neuresničen,⁵³⁷ dotlej ni imelo nobenih uradnih stikov z Vatikanom. Spomenico bi moral v Rim odnesti prior iz kartuzije Pleterje, vendar tega ni storil. Prior v svojih spominih v zvezi s tem zapiše naslednje:

»Proti koncu junija 1943 sem po opravih potoval v zadevi pleterskega samostana h generalnemu prokuratorju kartuzijanskega reda v Rim, ker takrat ni bilo mogoče potovati h generalu reda, ki je bival v Franciji. /.../ Ob tej priliki sem imel tudi avdijenco pri papežu Piju XII. /.../ Neposredno pred potovanjem v Rim sem bil pri prijatelju Levarju in ga obvestil o svojem potovanju v Rim. Levar mi je ob tej priliki izročil elaborat, ki naj bi ga izročil papežu. V elaboratu so bile ovržene in hkrati raztolmačene razne obdolitve, ki so jih podtikali partizanom. Tega elaborata pa nisem vzel s seboj, ker so bile trditve v njem samo postavljene, ne pa tudi dokazane. Dokazno gradivo ni bilo zbrano in razloženo, tako da bi bil elaborat brez učinka. Prosil sem Levarja, da bi sporočil na pristojno mesto, naj si prizadevajo vse navedbe v elaboratu podkrepiti z dokazi in potrebnimi dokumenti, nakar ga bom ob drugi priliki vzel s seboj v Rim.«⁵³⁸

Kasneje prior gradiva, dopolnjenega z dokazi, ni odnesel, ker so bile razmere ob kapitulaciji Italije take, da ni mogel na pot v Rim.⁵³⁹ Kljub temu je med svojim bivanjem v Rimu vseeno, vsaj ustno, obvestil ljudi v Vatikanu, ne pa tudi papeža osebno, o tem, kdo so partizani:

»Med svojim bivanjem v Rimu sem govoril z nekim monsinjorjem, ki je bil zelo blizu papežu Piju XII. Razložil sem mu, kako je pravzaprav s partizani. Ko sem mu o partizanih vse povedal, mi je ves začuden dejal: ‚To bi morali sporočiti papežu! Jaz sem z njim intimen in vas lahko popeljem k njemu po tajnem vhodu.‘ To pa sem takrat odklonil, ker me ni nihče poslal, da bi interveniral v tej stvari, še bolj pa zato, ker nisem imel v rokah nobenega dokaznega gradiva.«⁵⁴⁰

536 *Izvori za istoriju SKJ*, 18, str. 353–370.

537 Godeša, O spomenici katoliške skupine, str. 657–663.

538 Lavov, *Kartuzija Pleterje in partizani*, str. 86–87.

539 Prav tam, str. 94–95.

540 Prav tam, str. 87.

Vatikan je z internacionalizacijo jugoslovanskega vprašanja tudi imel določen pomen za osvobodilno gibanje. Edvard Kardelj je v tistem času celo predlagal, da bi primer Metoda Mikuža oziroma odvzete pravice njegovega opravljanja verskih obredov v obliki pritožbe predstavili tudi Vatikanu.⁵⁴¹

V zvezi s Kocbekovo misijo v Rimu je Kardelj 1. oktobra 1944 pisal centralnemu komiteju KPS:

»Kocbek vam je napisal obširno poročilo o svojem bivanju v Rimu⁵⁴² in ga pokazal kot pozitivno dejstvo. Objasnite vi tistim, ki se jih tiče, da je Kocbekovo gledanje naivno in da je v resnici vatikanska reakcija še enkrat pokazala svoj obraz. Pozitivnega je v celi stvari samo toliko, da bomo mi lahko jutri Vatikanu in vsej katoliški hierarhiji pri nas, ko bo skušala utrditi svoje pozicije, rekli: prepozno, poslali smo vam Kocbeka, ko je bil še čas, zdaj pa je prepozno.«⁵⁴³

Na negativno oceno Kocbekovega potovanja v Rim so še posebej vplivale ideje, ki se jih je navzel v Italiji. Ta spoznanja je Kocbek v več pismih opisal osrednjemu vodstvu, najbolj natančno pa v pismu J. Brozu Titu 2. oktobra 1944, ko je zapisal:

»Kot katoličan sem iz tega rimskega bivanja lahko potegnil zelo pozitivno ugotovitev, da se je v vrstah zavednih katoličanov po vsej Evropi začelo razslojevanje, ki ima bolj ali manj družbeni značaj. Ugotovil sem torej, da se je proces, ki smo ga začeli slovenski katoličani s pomočjo kompartije v osvobodilnem boju, zdaj pojavil tudi pri drugih narodih in to z zanosom, ki ga nisem nikdar pričakoval. Imel sem priložnost, da stopim v osebni stik z ljudmi, ki zastopajo revolucionarne težnje na primer v Italiji, pa tudi v Franciji in drugih deželah.

Vsi ti katoličani (z delavskimi množicami, mlado inteligenco in mladimi duhovniki) ostajajo iskreno zvesti katoliškemu nazoru, vendar hkrati sprejemajo marksizem-leninizem za svojo podlago na družbenopolitičnem področju, ne da bi kjerkoli nastopali kot kakšna sekta, pač pa akcijsko povezani s kompartijo. To so bile zame popolnoma nove vesti; slovesno so potrdile usmeritev slovenskih krščanskih socialistov, ki smo prvi med njimi stopili na to pot, obenem pa so pokazale, da je v katoliškem svetu zares dozorel trenutek za veliko razslojevanje družbenega in moralnega značaja. Tudi za nas je pomembno dejstvo, da bo v bodočih evropskih procesih veliko vlogo igralo prav to notranje čiščenje katoliškega sveta. S tem je potrjeno moje osebno mnenje, da je katolicizem sposoben velikih zgodovinskih preobratov, ne da bi pri tem karkoli spremenil v območju dogme.

Prepričan sem, da gremo naproti novemu katolicizmu, ki se bo omejil na svoj prav verski okvir in obenem zavrgel vse svoje politične in družbene nepravilnosti. Vse to pa ni bilo odvisno samo od nastopa katoliške levice same, ampak tudi od

541 *Izvori za istoriju SKJ*, 18, str. 353–370.

542 SI AS 1670, š. 495, Pismo Edvarda Kocbeka 27. 9. 1944 izvršnemu odboru OF.

543 *Izvori za istoriju SKJ*, 20, str. 162–178.

razumevanja kompartije, katere naloga je v Evropi med drugim ta, da z vsemi sredstvi omogoča to razslojevanje in nastop katoliške levice, kar bo trajalo tako dolgo, dokler ta proces ne bo končan. Spet sem globoko sam v sebi doživel dejstvo, da je evropski katolicizem tako močan duhovni in zgodovinski pojav, da ga v bodočih evropskih procesih ni mogoče niti zanikati niti rušiti bodisi z družbeno revolucijo ali kulturnim bojem, ampak samo očiščevati in vključevati v novi svet, ki terja obvezno družbeno napredno stališče, hkrati pa dopušča svobodo nazorov. To je nemara moje najbolj pozitivno spoznanje, do katerega sem prišel med bivanjem v Rimu, in se čutim dolžnega, da Vam ga v tej bežni obliki posredujem, ker ste predstavnik sile, ki je ravno v Sloveniji položila temelje temu velikemu procesu, danes pa tudi predsednik države, ki bo lahko ta prepričljivi zgled do konca uresničila.«⁵⁴⁴

Kocbek je v času bivanja v Rimu spoznal tudi idejne somišljenike na krščanski levici v Italiji in se hkrati seznanil z razširjenostjo takšnih pogledov po drugih evropskih deželah, ki se jim je, predvsem na podlagi izkušnje v skupnem antifašističnem boju v zasedeni Evropi, med drugo svetovno vojno uspelo ne le idejno profilirati v smislu sožitja s komunistično idejo, ampak si z aktivno udeležbo pridobiti tudi širši družbeni ugled in veljavo. Takšnega razmisleka v delu tedanjih krščanskih krogov v Italiji, zbranih v Stranki krščanske levice (Partito della sinistra cristiana), to je o sožitju med krščanstvom in marksizmom ter o možnosti sodelovanja kristjanov s komunistično stranko, pa ni podpirala preoblikovana italijanska krščanskodemokratska stranka. Ravno v času Kocbekovega bivanja v Rimu, septembra 1944, je prišlo v tem pogledu do dokončnega razčiščenja stališč, ko je krščanskodemokratska stranka, ki se je razglasila za edino politično zastopnico interesov katoličanov v Italiji, v posebni okrožnici svojim članom, tudi s sklicevanjem na papeževo avtoriteto, izrazila odločno nasprotovanje političnemu sodelovanju katoličanov s komunistično stranko. Kmalu zatem je tudi *L'Osservatore Romano*, sicer neformalno glasilo vatikanske države, potrdil, da ima zgolj krščanskodemokratska stranka pravico predstavljati kristjane v politiki. To je privedlo do razpusta Stranke krščanske levice; nekateri njeni člani so se pridružili Komunistični partiji Italije, nekateri drugi pa so nadaljevali svoje delovanje kot neodvisni na politični levici, tako da je njihov neposredni vpliv na italijansko družbo postal povsem obrozen.

Sicer pa je bil ta pojav, temeljil je na personalistični tradiciji (predvsem Emmanuela Mouniera), med kristjani in še posebej katoličani v Evropi prisoten že v času med svetovnima vojnama, čeprav ni predstavljal glavnega toka političnega katolicizma tistega časa. V času druge svetovne vojne se je na osnovah skupnega antifašističnega boja močno okrepil, in to tako v Zahodni Evropi, kjer je v povojni

544 Kocbek, *Osvobodilni spisi*, 2, str. 113–115.

družbeni prenovi povsem prevladal krščanskodemokratski koncept,⁵⁴⁵ kot tudi na vzhodu, zlasti na Poljskem, kjer so skušali kot alternativo krščanski demokraciji zoperstaviti koncept katoliškega socializma, ki je bil s poljsko zamisljivo o katoliško-socialistični internacionali tudi zelo ambiciozno zastavljen.⁵⁴⁶

Ker je do poskusov uresničevanja takšnih zamisli v času vojne obnove zaradi v preteklosti globoko vkoreninjenega medsebojnega nezaupanja prišlo po eni strani prehitro, po drugi pa tudi že prepozno, je ta koncept, kljub dobrim »rezultatom« na podlagi skupnega antifašističnega boja, nekako obtičal na embrionalni stopnji. Vse bolj napete hladnovojne razmere pa so nato hitro poudarile tudi omejitve takšnih prizadevanj.

Usoda Kocbekovih razmišljanj in pogledov je bila povsem skladna s potekom splošnega vseevropskega razvoja, ki je pripeljal k zatonu omenjenih idej in pobud. Kardelj jih je ocenil z naslednjimi besedami:

»Tudi sicer ta njegov obisk v Rimu na njega ni pozitivno deloval. Postal je bolj krščanski, kakor je bil kdaj koli prej. Tam je prišel v zvezo tudi z nekimi krščanskimi komunisti in zdaj mu je udarilo v glavo, da je njegova misija, namreč Kocbekova, da evropsko krščanstvo privede v sklad s komunizmom. Smatra, da se mora bolj aktivizirati, in ponovno postavlja vprašanje njihove skupine itd. Njegove ambicije te vrste so sicer zelo naivne, obenem pa lahko postanejo tudi nevarne. Jaz ga bom zadržal pri nas in ko pride v pravoslavni Beograd, bodo te njegove krščanske ambicije najbrže imele bolj malo možnosti za razvoj. /.../ Imel sem obširen razgovor z Rusom. Poleg vseh neumnosti in nesporazumov se mi vendarle zdi, da je Rus mnogo pozitivnejši od Kocbeka in da bo ostal zvest. Na to vas opominjam samo zaradi tega, kolikor boste morali eventualno v bodočnosti računati nanj.«⁵⁴⁷

Vse to se je odrazilo tudi v poročilu »za Moskvo«, ki ga je Kidrič napisal ravno v tistih dneh, to je oktobra 1944. V njem je Kocbekova vloga, zlasti če jo primerjamo s Kardeljevo oceno iz pisma Titu januarja 1943, zelo skromna in opis zelo kratek: »Krščanskosocialistično skupino so tvorili: /.../ Najvidnejši predstavniki intelektualskega kroga okoli revije ‚Dejanje‘ so takrat bili: *Edvard Kocbek* (gimnazijski) profesor, redaktor ‚Dejanja‘, sedaj podpredsednik Izvršnega odbora OF in poverjenik za prosveto v Nacionalnem komiteju osvoboditve Jugoslavije (NKOJ).«⁵⁴⁸

545 Horn in Gerard, *Left Catholicism 1943–1955*.

546 Kosicki, *Catholics on the Barricades*. Na monografijo me je opozorila sodelavka Maja Lukanc, za kar se ji iskreno zahvaljujem.

547 *Izvori za istoriju SKJ*, 20, str. 162–178.

548 Kidrič, Kratek obrisa razvoja Osvobodilne fronte, str. 8.

VII.

Predlog za sklic konference, kjer bi ustanovili še posebno vodstvo delavstva v okviru OF, je bil sprožen poleti 1942 v času velike italijanske ofenzive. Na pobudo Edvarda Kardelja je bil na sedežu izvršnega odbora Osvobodilne fronte v Kočevskem Rogu 13. julija 1942 sklican sestanek predstavnikov KPS in krščanskosocialistične skupine v OF, kjer je bil dosežen nov, še tesnejši sporazum med obema skupinama.

Pobuda za oblikovanje posebne delavske organizacije znotraj OF je predstavljala le enega od ukrepov, ki jih je vodstvo odporiškega gibanja sprejelo sredi ofenzive poleti 1942. Poleg težavnih razmer, v katerih se je partizansko gibanje znašlo zaradi delovanja italijanskih oboroženih sil in oboroženega nastopa kolaborantskih oddelkov vaških straž ali MVAC (Milizia volontaria anticomunista – Prostovoljna protikomunistična milica), je na takšno pobudo ključno vplivalo predvsem spoznanje o značaju svetovnega spopada, ki je poleti 1942 dozorelo v vodstvu odporiškega gibanja. Postalo je jasno, da vojne še ne bo kmalu konec in da predstavlja obstoj velike protifašistične koalicije tisto danost, v okviru katere bo treba afirmirati odporiško gibanje pred mednarodno zavezniško javnostjo. S takšne perspektive se je spremenilo tudi vrednotenje OF, za katero je tedaj Kardelj izjavil, da jo je treba za vsako ceno ohraniti, ker je v njej »vsa naša moč«.⁵⁴⁹

Pisanje tez, ki naj bi postale programska osnova organizacije Delavska enotnost (DE), je bilo zaupano krščanskemu socialistu in predvojnemu članu vodstva JSZ, sicer pa članu izvršnega odbora OF, Tonetu Fajfarju. Ta se je njihovega sestavljanja lotil v dogovoru z Borisom Kidričem, kot sam pravi v »roškem obdobju (konec avgusta–začetek septembra 1942), med iskanjem zvez s partizani, konferencami aktivistov in neprestanim seljenjem«.⁵⁵⁰ Teze z naslovom Predlogi za diskusijo na skupno zborovanje zastopnikov slovenskega delavstva naj bi septembra 1942 v Kočevskem Rogu podpisali Tone Fajfar in Edvard Kocbek za krščanskosocialistično skupino ter Boris Kidrič in Ivan Maček za KPS, to je tisti del vodstva, ki je od razdelitve na dve skupini 23. avgusta 1942 ostal skupaj.⁵⁵¹ Teze je nato sprejel centralni komite KPS na seji konec septembra 1942 na Podlipoglavu. Ko sta Kardelj in Kidrič nekaj dni kasneje odpotovala v Ljubljano, sta s seboj vzela tudi besedilo tez za konferenco Delavske enotnosti. V Ljubljani so izvedbo konference zaupali Tonetu Tomanu - Matku, predvojnemu članu JSZ. Na konferenci, ki je bila 7. novembra 1942 v Ljubljani, so bili prisotni Boris Kidrič za KPS, Stane Kovač in Tone Toman za krščanske socialiste ter Franc Svetek za svobodne (socialistične) strokovne organizacije. Na konferenci so ustanovili

⁵⁴⁹ DLRS, 2, str. 316–326.

⁵⁵⁰ Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 146.

⁵⁵¹ Fajfar, *Odločitev*, str. 152–156.

glavni odbor Delavske enotnosti, v katerega so bili imenovani Tone Toman, Stane Kovač, Franc Svetek ter nato v Polhograjskih dolomitih še Franc Leskošek in Tone Fajfar. Teze z naslovom Položaj, vloga in naloge delavskega razreda v Sloveniji v slovenskem narodno osvobodilnem gibanju se od Fajfarjevega predloga razlikujejo predvsem v tem, da so v besedilo poleg komunistov in krščanskih socialistov vključeni tudi socialisti, kar gre pripisati Svetkovi prisotnosti na konferenci. Drugo pomembno dopolnilo pa je bilo k četrti točki prvega dela tez in se glasi: »Vse skupine medsebojno priznavajo pravico svobode in združenja in izražanja svojega svetovnega nazora.«⁵⁵² Na konferenci so nato sprejeli še posebno resolucijo.⁵⁵³ Bistveni poudarki tez so bili v tem, da se KPS priznava avantgardna vloga med delavstvom, pomembna pa je bila tudi ugotovitev, da ima delavstvo vodilno vlogo v osvobodilnem boju. Enotnost delavstva je bila s to konferenco tudi formalno dosežena. V nasprotju s programskimi točkami OF delavske teze bolj določno govorijo tudi o povojni prihodnosti in so nasploh bolj razredno pogojene. Tako je na primer poudarek na naslonitvi zgolj na Sovjetsko zvezo, »bela garda« je predstavljena ne samo kot narodni, temveč tudi kot razredni sovražnik itd.

V novonastalem kontekstu se je izkazalo, da je za slovenske komuniste prav vprašanje odnosov s katoličani ključno za nadaljnji razvoj Osvobodilne fronte. V pismu Josipu Brozu Titu decembra 1942 je Boris Kidrič razmerje KPS do krščanskih socialistov povzel z naslednjimi besedami:

»Kar se krščanskih socialistov tiče – je perspektiva manj jasna. Socialno so izraz revolucionarnih demokratičnih procesov v katoliških slovenskih množicah. Razpoloženi so sovjetofilsko. Nekih jasnih ,zahodnih tendenc‘ pri njih za sedaj ni. Priznavajo avantgardno vlogo partije in se odrekajo ustanovitvi lastne politične stranke (sicer tega jim razumljivo nikomur ne postavljamo kot pogoj sodelovanja v Osvobodilni fronti). Praktično se vendarle spreminjajo v neko novo krščansko socialistično stranko. Trenja na terenu so z njimi najpogostejša. Programatično so za sovjetski režim. Njihovo vodstvo meni, da bo s svojo revolucionarnostjo dokazalo, da vera ni škodljiva za sovjetsko oblast. V ugodnih pogojih bo lahko krščansko socialistična skupina šla z nami celo v poslednjo etapo. Istočasno je treba imeti pred očmi, da lahko prav ta skupina naši buržoaziji služi v odločilnih trenutkih kot rezerva, okrog katere se bo zbrala vsa reakcija. Da utrdimo pozicije za nas ugodnih procesov v tej skupini, se zelo trudimo za odbore Delavske enotnosti, kjer sodelujejo tudi njihovi delavci, ki jih je še vedno nekaj. V sedanjem položaju oboroženega nastopa bele garde in njene demagogije s katoliško vero – so krščanski socialisti za nas prava ,zlata jama.«⁵⁵⁴

552 Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 148.

553 Prav tam, str. 15–17.

554 *Jesen 1942*, str. 575–588.

Sicer pa naj bi po predstavah slovenskih komunistov v tedanji stopnji boja, ki so ga definirali kot »nacionalno vojno«, tudi še katoličanom dopuščali možnost obstoja v obliki posebnega političnega subjekta. Zato je bilo v tezah za delavsko konferenco še posebej poudarjeno (I. del, 4. točka), da »vse skupine medsebojno priznavajo pravico svobode in združevanja ter izražanja svojega svetovnega nazora«. Vzporedno pa naj bi potekal proces postopnega preoblikovanja OF v enotno gibanje pod vodstvom KPS, ki bi predstavljalo podlago za čim bolj nemoten prehod v povojni čas, ko bodo prišla v ospredje vprašanja, povezana z uvajanjem družbenega sistema, kakršen je vladal v Sovjetski zvezi. V primeru katoliške skupine v OF naj bi ravno odbori DE po tovarnah, kjer naj bi se pojasnjevalo bistvo sovjetskega sistema, predstavljali tisti vzvod, s pomočjo katerega bi, kljub nazorski in politični pluralnosti OF, že v času boja proti okupatorju privedli krščanskosocialistično delavstvo na »napredne pozicije«. To bi omogočilo nemoten enoten prehod delavskega razreda v novo družbeno stvarnost. Zato se je v tezah govorilo tudi o pomenu organizacije DE za prihodnost.

K zmanjšanju ambivalentnosti naj bi tako prispevala tudi ustanovitev Delavske enotnosti, ki je preneseno v konkretne razmere v OF dejansko pomenila pravzaprav sporazum med centralnim komitejem KPS ter predstavniki krščanskosocialističnega delavstva. Dogovor naj bi na krščanske socialiste vplival na dveh ravneh, po eni strani na predstavnike krščanskosocialističnega delavstva in po drugi na množico krščanskosocialistično usmerjenega delavstva. V vodstvu krščanskosocialistične skupine naj bi bil s tem dogovorom povzdignjen vpliv delavskega dela skupine, ki ga je v izvršnem odboru OF zastopal Tone Fajfar ter ga še posebej, neposredno navezal na KPS. Bistveno pri tem je bilo, da je bil sporazum z vodstvom krščanskosocialističnega delavstva sklenjen na ožjih (razrednih) temeljih, ki so komunistom zagotavljali tudi formalno vodilno vlogo v poenotenem delavskem razredu, ta pa je po njihovem mnenju predstavljal temelj nadaljnjega delovanja.

Kako bi tako zamišljen način delovanja zares uspeval, ni mogoče predvideti, ker se je odborom Delavske enotnosti, ki so jih začeli organizirati po obratih in nasploh v delavski organizaciji kot celoti, z Dolomitsko izjavo spremenila njena vloga. Pripisovanje posebnega pomena Delavski enotnosti in omenjen način delovanja odborov Delavske enotnosti sta bila za komuniste smiselna le do podpisa Dolomitske izjave, ko je OF kot celota dejansko dobila obliko, ki je komunistom že v tistem trenutku dajala tudi formalno vodilno vlogo v celotni osvobodilni organizaciji. S preobrazbo OF po Dolomitski izjavi je Delavska enotnost izgubila svoj prvotni pomen jedra za drugo etapo in se je njena vloga izenačila z ostalimi množičnimi organizacijami (mladinsko, žensko), za katere je bil značilen transmisijski odnos do KPS. S tem se je za slovenske komuniste pomen Delavske enotnosti, ki so ji ga ob nastanku pripisovali, dejansko izčrpal.

Po drugi strani pa je bila ideja delavske enotnosti v skladu z načelno usmeritvijo krščanskosocialističnega delavstva, ki je bilo povezovanju z delavskimi ali strokovnimi organizacijami naklonjeno že pred vojno. Posebna zavzetost krščanskih socialistov pri ustanavljanju Delavske enotnosti je temeljila na predvojnih izkušnjah, po Fajfarjevem mnenju pa je imela dve glavni pomanjkljivosti, da se slovensko delavstvo v predvojni Jugoslaviji ni moglo primerno uveljaviti:

»1. Prevelika privezanost na idejne razlike je preprečila popolno razredno enotnost, ki bi delavstvu mogla prinesiti udarnost in prodornost in to kljub mnogim odkritosrčnim poskusom zблиžanja zlasti s strani krščanskih socialistov. 2. Usodno napako je napravilo slovensko delavstvo, ker se je omejilo zgolj na sindikalne organizacije, ni pa postavilo svoje močne politične organizacije, ki bi delavstvo okrepila v javnem življenju, kjer se je dejansko – toda brez njega – odločala njegova usoda.«⁵⁵⁵

Posebno zanimanje krščanskih socialistov za Delavsko enotnost se je ne nazadnje kazalo tudi v tem, da je bila izdelava koncepta tez zaupana Fajfarju, tako da je Kardelj konferenco Delavske enotnosti in ustanovitev glavnega odbora Delavske enotnosti v pismu izvršnemu odboru OF 28. oktobra 1942 celo poimenoval Gašperjev, to je Fajfarjev projekt.⁵⁵⁶ Pri Fajfarju je nasploh opazna osebna zavzetost pri ustvarjanju Delavske enotnosti. Do jeseni 1944 je bil tudi urednik glasila *Delavska enotnost*. Krščanski socialisti se tudi niso branili poudarjati svojega prispevka k ustanovitvi Delavske enotnosti, saj so menili, da »odločilni delež pri ustanovitvi Delavske enotnosti nosi krščansko socialistično delavstvo, ki je za njenim uresničenjem stremelo že desetletja in ki je danes vložilo vse svoje napore za njeno popolno izvedbo«.⁵⁵⁷ Pomen in vloga Delavske enotnosti, kot so si ju predstavljali v vodstvu krščanskosocialistične skupine, sta bila aktivistom pojasnjena v okrožnici št. 7 z dne 20. januarja 1943, kjer je bilo zapisano:

»Organizacija Delavska enotnost predstavlja skupen organiziran nastop vsega slovenskega delavstva ne glede na bivšo sindikalno in sedanjó nazorsko pripadnost, dejansko pomeni najmočnejši temeljni kamen Osvobodilne fronte in smoter vsega osvobodilnega gibanja. /.../ Dolžnost vseh naših aktivistov, ne glede na to, ali pripadajo delavskemu sloju ali ne, je, da iniciativno pospešujejo organizacijo Delavske enotnosti na svojih področjih. Poleg organizacije v tovarnah in večjih podjetjih, je treba za Delavsko enotnost zainteresirati tudi delavstvo po deželi: lesne delavce, obrtne delavce, hišne posle itd. Prav tako čaka naše aktiviste v tem pogledu

555 Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 19–21.

556 *DLSR*, 3, str. 423–430.

557 SI AS 1670, š. 492.

važno delo med partizani – delavci, ki jih je treba seznaniti z Delavsko enotnostjo, organizirati v ta namen konference partizanov – delavcev, po vseh vojaških edinicah. Na terenu naj se vsaj v vseh rajonih ustanovijo odbori Delavske enotnosti, ki naj obsegajo in združijo vse delavce svojih področij. Krščanskosocialistična skupina smatra Delavsko enotnost kot najvažnejšo vse enotnosti v Osvobodilni fronti in kot gonilno silo družbenega in političnega revolucionarnega razvoja med Slovenci, zato mora cela krščanskosocialistična skupina pri tem delu pomagati.«⁵⁵⁸

Vprašanja, povezana z delavstvom, pa so Toneta Fajfarja zaposlovala do te mere, da je na sestanku slovenske delegacije z Josipom Brozom Titom 1. decembra 1943 načel tudi to vprašanje. Odgovorjeno mu je bilo, da je danes treba doseči v prvi vrsti enotnost delavstva in še ni čas za razmišljanje o prihodnjih skupnih strokovnih organizacijah.⁵⁵⁹ Poleti 1944 pa se je že bližal čas, ko je bilo treba misliti tudi na povojni čas. Tako so krščanskosocialistični delavci, skladno z gornjimi pogledi, sklenili znova posvetiti vso pozornost Delavski enotnosti, za katero so menili, da bo, kot piše Tone Toman 1. avgusta 1944 svojemu predvojnemu sodelavcu Mavriciju Borcu Šimnu, »v bodočnosti igrala zelo važno vlogo /.../, kjer bo za vsakega strokovničarja mesto in delo.«⁵⁶⁰ Glavni odbor Delavske enotnosti je pripravil tudi brošuro, ki naj bi obravnavala tedanje pereče probleme in bila namenjena vsemu delavstvu.⁵⁶¹

Na razširjeni seji izvršnega odbora Osvobodilne fronte 23. septembra 1944 je Franc Svetek, predvojni socialistični sindikalni delavec in član vrhovnega plenuma OF, dal pobudo za razpravo o organizaciji Delavske enotnosti in o problemih v zvezi z organizacijo bodočih delavskih sindikatov ter delavskih publikacij. Po razpravi, v kateri so sodelovali Tone Toman, krščanskosocialistični sindikalist, Edvard Kardelj, Boris Kidrič in Miha Marinko, so sklenili, da se pripravi načrt glede sindikatov in da se začne redno izdajati list *Delavska enotnost*.⁵⁶² Svoj prispevek k omenjenemu vprašanju je želel dodati tudi Tone Fajfar, predvojni krščanskosocialistični sindikalist in član izvršnega odbora OF, ki je izdelal načrt povojne ureditve sindikatov in delavskega vprašanja nasploh ter ga strnil v brošuro z naslovom *Smernice socialne politike v bodoči Sloveniji*.⁵⁶³ V svojih spominih Fajfar navaja, da je s pisanjem brošure zaključil 2. oktobra 1944.⁵⁶⁴ Namen tega sestavka je bil po Fajfarjevem zapisu naslednji:

⁵⁵⁸ Prav tam.

⁵⁵⁹ DOONGS, 11, str. 368–371.

⁵⁶⁰ SI AS 1736, f. 2.

⁵⁶¹ Prav tam.

⁵⁶² DOONGS, 11, str. 403–404.

⁵⁶³ SI AS 1487, a. e. 338.

⁵⁶⁴ Fajfar, *Odločitev*, str. 512.

»S tem referatom sem hotel na kratko nakazati glavne probleme socialne politike, ki jih bomo morali reševati s prevzemom oblasti. Referat je mišljen kot predloga, na podlagi katere je mogoče razviti diskusijo o vseh teh vprašanjih. Zato naj vsak poda v vseh vprašanjih svoje morebitno ločeno mnenje, da si tako v najkrajšem času napravimo enoten načrt vsaj za delo v prvih mesecih popolnega osvobojenja.«⁵⁶⁵

Fajfar je pri utemeljitvi vloge Delavske enotnosti izhajal iz predvojnih razmer:

»Kljub temu, da strokovne organizacije niso bile močne in da so bile vrh tega ločene po različnih ideoloških smereh, so vendarle predstavljale najjače legalno borbeno sredstvo delavskega razreda. Osvobodilna borba je končala s škodljivo razcepljenostjo ter ustvarila edinstveno priložnost za ustvaritev enotnosti vsega slovenskega delavstva. Delavska enotnost, ki dobiva tudi zunanjo organizacijsko obliko, je okolnost, s katero moramo pri urejevanju sindikalnih vprašanj v bodoče na prvem mestu računati. ‚Delavska enotnost‘ je razredna organizacija slovenskega delavstva, kot organizacija je predstavnik delavskega razreda na vseh področjih javnega življenja. V svojem okviru organizira strokovne organizacije za vse delavske stroke. V sklopu DE bodo ustvarjeni tudi sindikati nameščenstva.«⁵⁶⁶

V nadaljevanju je Fajfar pojasnil, kako si predstavlja delovanje in vlogo Delavske enotnosti:

»Poleg sindikalne linije se organizira povsod tudi organizacija ‚DE‘, počenši od okrajev navzgor. Odbor DE v vsakem okraju sestavljajo predsedniki in tajniki vseh v okraju se nahajajočih skupin (podružnic) strokovnih organizacij. Odbor okrožne DE sestavljajo vsi predsedniki in tajniki okrajnih organizacij DE, glavni odbor pa vsi okrožni tajniki in predsedniki skupno z delavci, ki so se vodilno udeležili osvobodilne borbe. Medtem, ko bo delo strokovnih organizacij omejeno na sindikalno področje, bo organizacija DE z vsemi odbori in kot celota funkcionirala kot razredni predstavnik delavstva v odnosu do oblasti in drugih narodnih slojev.«⁵⁶⁷

Njene naloge naj bi bile po Fajfarjevem referatu naslednje:

»1. zastopa interese delavstva kot celote, 2. vzgaja delavstvo v pravem političnem in razrednem duhu, 3. s svojo pobudo skrbi za čim močnejše ustvarjalno sodelovanje delavstva pri izgradnji narodnega gospodarstva, 4. predhodno odloča o vseh ukrepih oblasti, ki zadevajo delavstvo. Oblast ji je dolžna vse nameravane ukrepe predložiti v mnenje, 5. kot celota in vsaka organizacija posebej je sestavni del OF.«⁵⁶⁸

Glede delavskega tiska je Fajfar predlagal, da bi list *Delavska enotnost* postal splošno tedensko glasilo, ki bi dajalo politično in borbeno razredno smer. Kmalu

⁵⁶⁵ SI AS 1487, a. e. 338.

⁵⁶⁶ Prav tam.

⁵⁶⁷ Prav tam.

⁵⁶⁸ Prav tam.

pa bi bilo treba ustanoviti še posebno glasilo za sindikate, ki pa naj bi obravnavalo samo strokovno problematiko.⁵⁶⁹

V brošuri so tako strnjeno prikazani pogledi krščanskih socialistov ali njihovega delavskega krila, izhajajočega iz predvojne JSZ, o tem, kako si predstavljajo vlogo Delavske enotnosti in novih sindikatov v prihodnji ureditvi po osvoboditvi.

Vendar pa so na seji izvršnega odbora OF Fajfarjev predlog zavrnil. ⁵⁷⁰ Pred tem je namreč Kardelj 3. oktobra 1944 pisal centralnemu komiteju KPS: »Predvidite takoj sindikalno komisijo pri CK KPS, ki bo obenem v vodstvu sindikatov pri vas. Dva predvidite za našo centr. sind. komisijo in centr. sindikalno vodstvo. Pripravljajte za ustanovitev sindikatov, ki morajo biti v naših rokah. Razni Svetki itd. ne smejo imeti odločilne besede. Za sindikalno centralo bomo bržčas po osvoboditvi vzeli Luko.«⁵⁷¹

V pismu centralnemu komiteju KPS 14. oktobra 1944 je bil Kardelj v navodilih glede ustanovitve novih sindikatov in njihove prihodnje vloge še bolj jasen:

»Storite vse potrebno za organizacijo sindikatov. Sindikati bodo seveda enotni za vso državo. Priprave izvršite v okviru ODE. Aktivizirajte vodstvo. Na čelu morate imeti dobre aktiviste. Stari sindikalci (soci. dem. in kr. soc.) ne smejo imeti možnosti, da bi uvajali stare metode v sindikate, ker ti ne bodo tako hitro razumeli nove vloge sindikatov. Razen tega morajo sindikati postati čvrsto oporišče Partije, ‚šola komunizma‘ v pravem pomenu besede. Na to vas ponovno opozarjam zaradi tega, da ne bi tega vprašanja podcenili in eventualno mislili, da je mogoče ustvariti neko sindikalno vodstvo iz starih ‚reprezentančnih‘ figur. Imejte pred očmi tudi zadnje Svetkovo in Tomanovo napačno stališče, ki bi – če bi mu mi popuščali – ogrozilo vse pozicije KP v delavskem razredu. Partija mora bolj kakor kjerkoli drugje ljubosumno držati in krepiti svoje pozicije v delavskem razredu. S starimi sindikalnimi organizacijami popolnoma prekiniti in ustvariti popolnoma nove. V tem oziru vam bomo dali podrobne direktive.«⁵⁷²

Po teh Kardeljevih navodilih so nato na seji centralnega komiteja KPS, ki je bila 24. oktobra 1944, razpravljali o Delavski enotnosti. Sklenili so, da ta ne sme postati posrednik med komunistično partijo in sindikati. Na isti seji so ugotovili, da vprašanja Delavske enotnosti ni ustrezno postavljati organizacijsko, kajti to je že rešeno z vodilno vlogo komunistične partije, temveč le manifestativno. Dodali so še, da v vprašanju enotnosti delavskega razreda pod vodstvom komunistične partije ne sme biti nobenega kompromisa in popuščanja. Skladno s temi ugotovitvami so sklenili, da glavni odbor Delavske enotnosti še naprej ostane

⁵⁶⁹ Prav tam.

⁵⁷⁰ SI AS 1487, š. 23, a. e. 2363. Pismo centralnega komiteja KPS dne 28. oktobra 1944 Francu Leskošku Luki. ⁵⁷¹ *Izvori za istoriju SKJ*, 20, str. 162–178.

⁵⁷² Prav tam, str. 275–288.

manifestativni organ in se ukvarja v glavnem z zbiranjem gradiva, nikakor pa se ne sme spremeniti v pripravljalni odbor za sindikate. V glavni odbor je bil kooptiran Tomo Brejc, ostale člane (Svetka, Fajfarja, Tomana) pa so sklenili zaposliti na drugih področjih, npr. za zbiranje gradiva, kjer so do tedaj bile tovarne, delavske ustanove itd.. Tudi list *Delavska enotnost*, kjer so Fajfarja odstranili s položaja urednika, so sklenili izdajati redkeje. Zadnja medvojna številka lista je tako izšla 27. novembra 1944. Odbore Delavske enotnosti so z ugotovitvijo, da je večina delavcev v partizanski vojski, in ne po obratih, sklenili pospeševati le na tistih področjih, kamor osvobodilno gibanje še ni množične prodrlo. Odbori Delavske enotnosti po obratih naj bi postali zgolj iniciativni organi za organiziranje prihodnjih sindikatov.⁵⁷³

Tako stališče je bilo del politične usmeritve KPS, ki se je uveljavila predvsem po 15. septembru 1944. Zanj je bila značilna zaostritev odnosa do političnih subjektov zunaj in znotraj OF. Šlo je za t. i. politiko zaprtih vrat, ki so jo sprejeli na seji razširjenega izvršnega odbora OF 23. septembra 1944.⁵⁷⁴ Odločitev zanj je izhajala iz mnenja partijskega vodstva, da jim največja nevarnost ne preti od odkritih nasprotnikov, ki so se kompromitirali s kolaboracijo z okupatorjem, temveč od neomadeževanih t. i. sredincev. Ti naj bi se, po tej tezi, poskušali vtihotapiti v vrste OF in si znotraj nje zagotoviti položaje. Kot taki naj bi predstavljali »novo koncentracijo reakcije«. Glede na to, da je bilo v OF še dosti nekomunističnih politikov, zlasti med t. i. plenumaši, ki so torej tudi predstavljali potencialno nevarnost za »pregrupiranje reakcije«, so v slovenskem partijskem vodstvu sklenili, da (predvsem) z njimi razširijo izvršni odbor OF. Hkrati pa so se morali ti obvezati, da se odrečejo snovanju samostojnih političnih skupin ter da sprejemajo OF kot prihodnji temelj slovenskega političnega in ekonomskega življenja.⁵⁷⁵ V skladu s temi ugotovitvami so slovenski komunisti merili tudi Fajfarjev predlog. Tako so na seji centralnega komiteja KPS 13. oktobra 1944 dejali tudi: »V zvezi s pregrupacijo bodo razna nerazčiščena vprašanja pri njih – DE itd. (Fajf. projekt za soc. skrbstvo – DE kot predstavništvo del. razreda pomeni spustiti v vodstvo del. razreda še koga drugega razen P.).«⁵⁷⁶

573 DOONGS, 11, str. 205–217.

574 Prav tam, str. 403–404.

575 Prav tam.

576 Prav tam, str. 200–204.

VIII.

NAČRTOVANJE IN IZVAJANJE SISTEMSKIH UKREPOV NA PODLAGI PROGRAMSKIH NAČEL NA EKONOMSKO-SOCIALNEM PODROČJU SLOVENSKEGA NARODNOOSVOBODILNEGA GIBANJA V ČASU OKUPACIJE

Ukrepi, ki so posegali v ekonomsko-socialni ustroj, zlasti v lastnino, so bili posledica specifičnih razmer, predvsem v času velikega osvobojenega ozemlja spomladi in poleti 1942 v Ljubljanski pokrajini (Dolenjska, Notranjska), ko je prišlo do posegov v lastniške odnose in njihovega spreminjanja na podlagi »patriotične nacionalizacije« kot kazni za kolaboracijo z okupatorjem. V tem kontekstu se je na lastninskem področju poseglo v zemljiško posest s poudarkom na razlaščenju tujih veleposestnikov.⁵⁷⁷ Po dokončni uskladitvi ciljev gibanja z značajem velike zavezniške koalicije, v tem smislu je bil v Sloveniji odločilen Kardeljev poseg po prihodu na osvobojeno ozemlje 10. julija 1942, pa so bili omenjeni lastninski ukrepi odpravljeni.

Sicer pa se je v času okupacije osvobodilno gibanje dosledno izogibalo oblikovanju programskih izhodišč, ki bi korenito posegala v lastniško strukturo in kot taka predstavljala podlago za spremembo družbenoekonomskega sistema.⁵⁷⁸ Takšno stališče je na ravni jugoslovanskega odporniškega gibanja potrdilo tudi njegovo vodstvo 8. februarja 1943 v posebni izjavi VŠ NOVJ in Avnoja (za vrhovni štab NOV in POJ jo je podpisal Josip Broz Tito, v imenu Avnoja pa njegov predsednik dr. Ivan Ribar), v kateri je zapisalo:

»Ker okupatorji, ustaši in četniki Draže Mihailovića nenehno na razne načine širijo klevete in lažne informacije o narodnoosvobodilnem gibanju in njegovih ciljih, sodimo, da je potrebno objaviti tole izjavo:

Narodnoosvobodilno gibanje v Jugoslaviji pod vodstvom vrhovnega štaba NOV in POJ ter Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije je splošno ljudsko gibanje; v njem sodelujejo vsi pravi rodoljubi ne glede na politično, versko prepričanje in narodnost. To gibanje ima za cilj:

- 1) Osvoboditev države okupatorjev ter izbojevati neodvisnost in resnično demokratične pravice vsem narodom Jugoslavije.
- 2) Nedotakljivost zasebne lastnine in vse možnosti za samoiniciativo v industriji, trgovini in kmetijstvu.
- 3) Nikakršne korenite spremembe glede družbenega življenja in dejavnosti razen zamenjave reakcionarnih občinskih uprav in žandarjev – ki so se bili udinjali okupatorjem – z narodnoosvobodilnimi odbori z resnično demokratičnim ljudskim značajem.

⁵⁷⁷ Čepič, O ukrepih za spreminjanje, str. 643–665.

⁵⁷⁸ Čepič, *Agrarna reforma in kolonizacija*, str. 5–6.

Vse pomembnejše ukrepe glede družbenega življenja in glede državne organizacije bodo po končani vojni sprejeli svobodno izvoljeni predstavniki ljudstva.

4) Narodnoosvobodilnemu gibanju, ki se bojuje za svobodo narodov, za socialne in demokratične pravice, sta tuja sleherno nasilje in nezakonitost.«⁵⁷⁹

ZAMISLI/KONCEPTI O GOSPODARSKI UREDITVI PO OSVOBODITVI V SLOVENSKEM NARODNOOSVOBODILNEM GIBANJU

Najprej je treba poudariti, da KPS kot pobudnik in vodilna sila slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, kot je to ugotovil Zdenko Čepič, ki je najbolj poglobljeno obravnaval te vidike njenega medvojnega delovanja, pravzaprav »sama ni imela oziroma ni javno predstavila nikakršnega pogleda ali celo načrta na povojni gospodarski ustroj in delovanje gospodarstva«.⁵⁸⁰ V pričakovanju skorajšnjega konca vojne, septembra 1944 in spomladi 1945 ob koncu vojne, pa »so se usmerili na reševanje trenutnih gospodarskih problemov«.⁵⁸¹ Tako so na seji centralnega komiteja KPS v začetku septembra 1944 že podali smernice za priprave prevzema oblasti. Glede gospodarskih ukrepov so predlagali takšne, »ki ne bodo plašili buržoazije«, pri čemer je treba, kot so zapisali:

»paziti, da najdemo pravo, srednjo pot, ki nam bo omogočila hitro obnovo in gospodarsko jačanje. Pozor pred specialisti! Gosp(odarsko) politiko linijo mora držati v rokah partija! Izbegovati preveliko svobodo in preveliko okorelost. Bodoča bitka – na gospod(arskem) področju. Osnovna pot državni kapitalizem! 1. Narodna banka, 2. Sodelovanje države v industriji, poljedelstvu, rudnikih itd., 3. Zadruge – ljudske, demokratične, kmečke, nabavljalne, organizirane pod enotnim vodstvom – pravni način za vključevanje imovine starih zadrug. 4. Paziti na politiko cen! Pri komun(istih) paziti, da ne bodo prehitro, se zaletavali!«⁵⁸²

Ravno »specialisti«, pred katerimi so opozarjali na omenjeni seji centralnega komiteja KPS septembra 1944, so bili tisti, ki so se dejansko ukvarjali z vprašanji načrtovanja povojne gospodarske ureditve. Delovali so v okviru januarja 1944 ustanovljenega Znanstvenega inštituta pri IOOF (oziroma od zasedanja SNOS v Črnomlju februarja 1944 Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS), ki ga je vodil zgodovinar dr. Fran Zwitter, in v okviru študijske komisije pri predsedstvu SNOS. Šlo je za izrazito strokovni in nepolitični ustanovi, pa tudi njeni člani, razen Lada Vavpetiča, ki je bil član vrhovnega plenuma OF, niso bili politično aktivni v organizacijah in telesih odporniškega gibanja.

Pod okriljem znanstvenega inštituta – te v mnogočem edinstvene ustanove slovenskega odporniškega gibanja v jugoslovanskem merilu in tudi v širšem

⁵⁷⁹ Tito, *Zbrana dela*, 14, str. 28.

⁵⁸⁰ Čepič, *Zamisli o gospodarski ureditvi*, str. 7–8.

⁵⁸¹ Prav tam.

⁵⁸² DOONGS, 11, str. 159–164.

mednarodnem okviru – je nastala vrsta elaboratov; najpomembnejši so bili sicer namenjeni vprašanju meja, a jih je bilo posredno ali neposredno precej povezanih tudi z gospodarsko problematiko, vendar so le redki s svojimi predlogi segali v povojni čas in gospodarski sistem.⁵⁸³ Njihovo delo je dobilo zagon zlasti po tem, ko je slovensko osvobodilno gibanje dobilo državniški pečat in je po zasedanju SNOS konec februarja 1944 začelo pripravljati »temelje ter osnovni aparat za svobodno bodočnost«, kot je zapisal Boris Kidrič v članku O graditvi narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije.⁵⁸⁴ V tem kontekstu so bile priprave na gospodarsko življenje po osvoboditvi na novih, od predvojnih drugačnih izhodiščih prepuščene predvsem mnenjem in stališčem strokovnjakov z različnih področij gospodarstva in tehnologije, ki so se vključili v vrste narodnoosvobodilnega gibanja. Njihovi pogledi in predlogi rešitev glede spreminjanja družbenoekonomskih odnosov so bili zelo zadržani. V mislih so imeli predvsem vzpostavitev bolj učinkovitega ustroja gospodarstva, brez korenitih posegov v lastninsko strukturo.⁵⁸⁵ Poglavitni temi njihovih predlogov, ki kažeta poglede na značaj povojnega gospodarstva, sta bili osredotočeni predvsem na načrtno gospodarstvo in združništvo. To pa so bili pogledi, ki so bili v slovenski družbi prisotni v drugi polovici tridesetih let predvsem v delu liberalno usmerjenih gospodarskih strokovnjakov. Večina teh strokovnjakov je bila v zrelih letih in je imela že pred vojno izdelan svetovnonazorski in seveda tudi gospodarski pogled, ki ni temeljil na marksizmu, temveč je bil liberalnega izvora. V skladu z njim v svojih načrtih zato tudi niso predvidevali korenitejših posegov v lastniško strukturo in so bili tudi nasploh zadržani glede spreminjanja obstoječih družbenoekonomskih odnosov.

Pod psevdonimom Boris Samov je Ivo Pirkovič maja 1944 napisal referat z naslovom Nekaj načelnih misli k vprašanju slovenskega narodnega gospodarstva, ki ga je začel z besedami: »Misli, ki jih skušam izraziti o potrebah bodočega slovenskega gospodarstva, presegajo trenutno postavljen okvir Osvobodilne fronte, ki v skladu s sklepi AVNOJ-a še ne načenja vprašanja družabnega reda. Vendar zato že danes niso manj aktualne. So pa prav iz tega razloga mišljene le kot pobuda za diskusijo za naše strokovnjake, ne pa morda kot izdelan program.«⁵⁸⁶ V takem gledanju je bil med snovalci povojnih gospodarskih načrtov Pirkovič izjema, saj na njegovo pobudo o diskusiji ni bilo ustreznega odziva. Vsi ostali koncepti so pri načrtovanju povojne gospodarske ureditve namreč ustrezali tedanji splošni usmeritvi narodnoosvobodilnega gibanja, ki je temeljila na omenjeni izjavi vrhovnega štaba NOV in POJ ter Avnoja z dne 8. februarja 1943,

583 Čepič, *Zamisli o gospodarski ureditvi*, str. 16–17.

584 Kidrič, *Zbrana dela*, 2, str. 17.

585 Čepič, *Zamisli o gospodarski ureditvi*, str. 18.

586 Prav tam, str. 33.

ki je med drugim poudarjala »nedotakljivost zasebne lastnine in vse možnosti za samoiniciativo v industriji, trgovini in kmetijstvu« ter ni previdela »nikakršne korenite spremembe glede družbenega življenja in dejavnosti« kot osrednje točke, dopolnjena pa je bila predvsem z večjo vlogo države. V primerjavi s predvojnimi okoliščinami naj bi se namreč v novih razmerah najbolj povečala ali spremenila ravno vloga države, kar je bilo ključno razlikovanje v primerjavi s predvojnimi razmerami. Vinko Vrhunec, predvojni gospodarstvenik, komercialni direktor Trboveljske premogokopne družbe pa tudi zaupnik dr. Alberta Kramerja, političnega vodje liberalcev na Slovenskem, je v referatu Gospodarska obnova Jugoslavije, napisanem februarja 1945, predvidel:

»Naša država bo največji podjetnik, ki bo izven dosedanjih državnih podjetij prevzel z lastništvom in upravo obsežno premoženje pripadnikov sovražnih držav. V tej lastnosti postaja država največji gospodarstvenik, ki bo že kot tak imel ogromen vpliv na gospodarsko življenje. Vendar se te vrste javnega gospodarstva ne sme smatrati za kolektivistično, dasi so podjetja javna last, bodo vendar vodena po načelih zasebnega pridobitnega gospodarstva t. j. za dosego dobička.«⁵⁸⁷

V skladu s takšnim razumevanjem so imeli strokovnjaki v svojih elaboratih v mislih predvsem med nekaterimi ekonomskimi teoretiki že pred vojno razširjeno zmerno reformno pot, obogateno s socialnim dejavnikom, in so dajali poudarek zlasti boljši in učinkovitejši organiziranosti gospodarstva, pri čemer so pri tem mislili predvsem na načrtno gospodarstvo. Precej nenavadno pa je, glede na dejstvo, da jih je večina izvirala iz predvojnih liberalnih vrst in da je bil del Jugoslavije že osvobojen, da so v svojih besedilih obravnavali problematiko gospodarske obnove skoraj izključno in zgolj s slovenske perspektive, ne da bi resneje upoštevali celoten državni, to je jugoslovanski okvir. Hkrati pa so v svojih izvajanjih, seveda zlasti po osvoboditvi Beograda oktobra 1944, upoštevali že tudi konkretne okoliščine, predvsem dejstvo, da bo nova oblast po koncu vojne vsekakor uveljavila koncept ljudske demokracije.

Franc Leskošek Luka je na seji centralnega komiteja KPS 1. septembra 1944 predlagal, naj se odsekom, predvsem študijski komisiji, naloži naloga, da napravi gospodarske načrte. Svoj predlog je utemeljil z besedami: »Z gospod(arsko) komis.(ijo) možnost za razvoj drž.(avnega) kapit.(alizma) in lahko rušimo dosedanje!«⁵⁸⁸

V okviru študijske komisije pri predsedstvu SNOS je nato v decembru 1944 dejansko potekala vrsta diskusijskih sestankov, na katerih so strokovnjaki razpravljali o različnih vprašanih gospodarske ureditve in gospodarske problematike nasploh. Sestanke je vodil dr. Lado Vavpetič, sekretar komisije, sodelovalo

587 Prav tam, str. 153–165.

588 DOONGS, 11, str. 159–164.

pa je več strokovnjakov (Franjo Novak, Viktor Repič, dr. Stane Kovačič, Roman Golob, Lavoslav Dolinšek, dr. Miha Kambič, dr. Lavo Čermelj, Gino Marović, dr. Milan Lemež, Ilija Kaufman, Lojze Kramar, Silvo Križmančič, dr. Josip Ferfolja, dr. Jože Pokorn).⁵⁸⁹ Najbolj očitno so tedanje dileme načrtovalcev povojnega gospodarskega življenja v okviru Osvobodilne fronte, ki so v glavnem izhajali iz predvojnih nemarksistično, pretežno liberalno usmerjenih krogov z izrazitim posluhom tudi za socialno problematiko, razvidne iz elaborata Lada Vavpetiča O smotrenem gospodarstvu pri nas, ki ga je napisal v začetku marca 1945. V njem je že upošteval predhodne referate svojih kolegov in njihove diskusijske prispevke, tako da predstavlja besedilo v tem oziru sintezo dotedanjih pogledov, po drugi strani pa je tudi že upošteval smernice iz Kardeljevega predavanja na beograjskem radiu februarja 1945, kjer je govoril o tedanjih glavnih nalogah povojne obnove. Iz njegovega sklepa je razvidna razdvojenost, v kateri se je znašel ne le Vavpetič sam, ampak dejansko tudi vsi ostali snovalci:

»Za gospodarstvo ustanavlja okolnost, da je pri nas ljudska demokracija združena z obstojanjem starega družbenega reda, stanje, v katerem je gotovo izredno težko najti prave vodilne smernice. Če sem se tega dela lotil, sem storil samo zaradi tega, ker sem se zavedal, kako zelo pomembno je, da smo si v tem pogledu vsaj v glavnih stvareh na jasnem. Naravno pa je, da bodo zaradi tega nekateri zaključki izgledali drzni, drugi pa zopet konzervativni. Moja težnja je šla za tem, da najdem tisto pot, ki bi sedanjemu stanju najbolj odgovarjala in po kateri bi našemu gospodarstvu bilo zajamčeno najboljše uspevanje, vendar brez škode za vse pridobitve narodno-osvobodilne borbe.«⁵⁹⁰

Usoda, ki je doletela te »hibridne« koncepte na področju ekonomije, izoblikovane v okviru priprav slovenskega odporniškega gibanja na povojni čas, je seveda znana.⁵⁹¹ Zanimivo pa je, da so se ti »kompromisni« koncepti v znatni meri skladali z zamislimi, ki so jih razvijali v nekaterih zavezniških krogih na zahodu. Te so šle – na podlagi v vojni proti Hitlerju utemeljenega zavezništva med Veliko Britanijo in Združenimi državami Amerike, zagovornicami liberalnega koncepta, ki je bil po gospodarski krizi leta 1929 nadgrajen s spremenjeno vlogo države in dopolnjen s socialno komponento, ter Sovjetsko zvezo, predstavnico ljudskodemokratskega koncepta, utemeljenega na načrtnem gospodarstvu in državnem lastništvu – ne le v smeri iskanja kompromisa ali modusa vivendi med družbenima sistemoma, ampak tudi v oblikovanje alternativnih družbenih modelov, ki bi v sebi združevali elemente obeh sistemov in kot taki predstavljali novo obliko družbene ureditve.⁵⁹² V tem kontekstu se je zdel ravno jugoslovanski

589 Čepič, *Zamisli o gospodarski ureditvi*, str. 77–151.

590 Prav tam, str. 167–206.

591 Godeša, Zdenko Čepič, *Zamisli o gospodarski ureditvi*, str. 466–469.

592 Burk, *Troublemaker*; Taylor, *A Personal History*.

primer, kjer predlagana delitev vpliva v državi »fifty-fifty« v nekaterih britanskih krogih ni bila mišljena zgolj kot klasična delitev interesnih sfer, ampak tudi kot notranja družbenoekonomska ureditev, ki bi lahko predstavljala model za povojno družbeno ureditev v Evropi ali vsaj v njenem osrednjem delu. Tudi usoda teh konceptov, ki so bili seveda utemeljeni na trajnem, to je tudi povojnem zavezništvu med veliko trojico, je znana. Povojni razvoj je šel namreč v povsem drugo smer, ki jo je v Evropi zaznamovala hladna vojna. Vendar njena delitev v Evropi na sovjetsko in zahodno zavezniško interesno sfero ni bila zgolj geostrateške narave, temveč je bila v sklopu spopada za svetovno družbeno-ideološko prevlado razdeljena tudi z »železno zaveso«, sinonimom za delitev, ki je bila postavljena po načelu »*qui regis, eius religio*«.

Seveda je šel po koncu druge svetovne vojne razvoj v takšno smer, da v tedanjih okoliščinah takšne in podobne zamisli ter ideje niso imele prave možnosti za uresničitev, zato so bile potisnjene na obrobje.